

Іван
ДРАЧ

Тудіцистика
Вибрані статті,
інтерв'ю

FOLIO

Іван Драч

**Публіцистика: вибрані
статті, інтерв'ю**

«Фолио»

2017

УДК 821.161.2

Драч І. Ф.

Публіцистика: вибрані статті, інтерв'ю / І. Ф. Драч — «Фолио»,
2017

ISBN 978-966-03-7764-6

Ім'я Івана Драча (нар. 1936 р.) відомо не тільки в Україні, але й далеко за її межами. Поет, кіносценарист, драматург, перекладач, мислитель, громадсько-політичний діяч, перший голова Народного Руху України, Герой України (2006), І. Драч до того ж має й величезний публіцистичний доробок. До видання увійшли інтерв'ю, вибрані статті та есеї Івана Драча, присвячені знаменитим людям – Г. Сковороді, Т. Шевченку, О. Гончару С. Параджанову, Е. Хемінгуею, П. Неруді та багатьом іншим, – в яких яскраво розкрився публіцистичний талант митця.

УДК 821.161.2

ISBN 978-966-03-7764-6

© Драч І. Ф., 2017

© Фолио, 2017

Содержание

Поетичний їжак з головою сатира і волоссям кольору витіпаних конопель	5
Інтерв'ю	24
«Кожній квітці на землі відповідає зірка в небесах...»	24
«Я прийшов знайти, а не шукати...»	29
Статті та есеї	33
Духовний меч Григорія Варсави Сковороди	33
І. Світ, який його ловив	33
ІІ. Людина, яку ловив світ	38
ІІІ. «...Я ледве не торкаюся головою зірок»	50
Шевченкова вічність	63
Шевченко і світ	70
Слово про Лесю	73
Кінець ознакомительного фрагмента.	76

Іван Федорович Драч

Публіцистика

Вибрані статті, інтерв'ю

Поетичний їжак з головою сатира і волоссям кольору витіпаних конопель

Бреде цей поетичний їжак весняними zalивними луками Кончі-Озерної, похиливши лобасту голову, мудреє щось на самоті, стрепенеться, коли вайлуватий Рекс підніме на крила диких качок, приголубить – проведе їх стривоженим поглядом і з острахом нашорошить вухо, чи не почує пострілу в луках далеких, бо з кожним пострілом він меншає на світ, маліє:

На крижня меншаю, на зайчика малого,
Який сховався в мокрому куці,
І вже немає сліз жалітись ні на кого.
Мені вночі жаліється трава,
І дика качка, й перша крапля зірки,
І лист, і свист – усе неустріленне,
Усе неубієнне, все живе.

А луки захиляються від великої води. Куці верболозу піднімають до неба тонюсінькі гілочки-палички, немов хлопчаки міряють дно; ген засвітилися оченята перших котиків; рудастий мох уже моститься, аби присмалитися на першому гарячому сонці...

Тиха спокійна величавість високої води на просторах застиглої від передчуття бурхливого народження весни Кончі-Озерної не втишує душевного неспокою, не гасить лихої пожежі сумління. Уявлялася поетичному їжаківі Велика Вода, яка підступає невидимо щомиті, щохвилі до його тимчасового дому:

Забуттям тяжко хлюпає
І докорами праведно грима,

і яку він ошаліло накликує на свою розпанахану самодокорами душу:

Вже по душу залитий
Отою Водою Великою.

Гордий і колючий цей поетичний їжак не дається в руки, згортається в клубок своїх важких мовчань, повсякчасних саморозп'ять на хресті сумнівів і тривоги. Бував же «дух крилатий у грішній плоті», харизматичним метеором випалював морок покори в настроях мільйонів, натхненно рухав отого скрипучого воза національного лінівства і хатоскрайства, сподівався на розкрилення українського духу на весь простір державного самоздійснення, а тепер?

Тепер ті, хто боровся з його несамопитим патріотизмом, ревню вчать поета поміркованого патріотизму та єхидно докоряють за втрату харизми. Він і сам відчуває, що від цих крилатих злетів духа лишилася хіба що неспокійна, запитальна пам'ять, що іноді він сам собі нагадує іржавий уламок бойового крила, що «плугом претяся по ріднім болоті». Але чи бачать вони, ці ревні патріоти, що цей уламок крила тепер вершить роботу плуга, який настирно оре

«поле рідного ідіотизму» в сподіванні колись натхненно виковати із упертого плуга «золоту, крилату харизму»? Як тут не згадати вірш «Плугатар» із першої збірки «Соняшник». Молодотичинівський плуг – символ здиблення планети і буйної весни, яким і досі грає на сонячних струнах слухняна веселка:

Куди не підеш Україною —
Сонце кларненить навкруг.
Хай голова в інеї —
Крає
крицевий
плуг!

Бреде цей поетичний їжак зарощеними високими травами Кончі, слухає, як у переле-тах губить його літа тужлива зозуля, зупиняється на мить, бо Рекс звівся на передні лапи і завмер: ген сіра чапля повільно, немов намагаючи твердь, опускає ногу в сизотуманну засти-глість болота, дивиться, як сонце покресало сліпучими ножами ситу темінь застиглих дубів, і, можливо, згадує ті далекі, ще не його, а батьківсько-материнської пам'яті Теліжинці, що на Київщині, в яких від 17 жовтня 1936 року горить зіркою життя його пам'ять. Горить і манить-зазиває, вимучує і втішає-заколисує неминучим вічним спокоєм у теліжинських сирих сувоях ораної-переораної землі:

Поховайте мене в Теліжинцях,
Де так пахне безсмертям трава,
Де ліси, мов списи, гороїжаються
І де Роська, мій Стікс, проплива.

Там, у Теліжинцях, Іван Драч відкрив для себе сонце своє оранжеве – Поезію – і назавжди застиг «в золотому німому захопленні» перед великим чудом з'яви образного слова.

Перша збірка 26-літнього Івана Драча мала назву «Соняшник», де на 26-й сторінці (випадковий збіг цифр?) надрукована «Балада про соняшник»:

Поезіє, сонце моє оранжеве!
Щомиті якийсь хлопчисько
Відкриває тебе для себе,
Щоб стати навіки соняшником.

Соняшна ця книжечка. Залита по вінця світлом подиву і захоплення світом, який відкри-вається у слові, росте-виростає до тичинівських «космічних хоралів» і несе на хвилях образно-авантюрних, провокативно-загонистих химерних епітетів, метафор, алітерацій – ген у нові пое-тичні галактики, до яких, вірється, не дотягнуться інші поети-відчайдухи:

Хай у вічність стелиться дорога
Золотим шафранним полотном.
В мене світла нині, як у Бога, —
Тонни сонця сиплють у вікно.

(«Соната Прокоф'єва»)

Щоб пірнути з головою у сонце поезії, треба творити такі баскі, пружнасті образи, такий давати космічний розгін уяві, фантазії, щоб метафори, зіткнувшись у герці оригінальності,

викрешували іскри співтворчості, натхненного здивування і захоплення. Саме ці завзяті драчівські метафори викресали небачений, неуявлюваний вогонь співтворчості. Тільки не повторення вже витвореного, тільки не мавпування – пошук своєї поетичної мови, своїх форм, образів, свого стилю образного самовираження! Мовби на підкріплення своєї мистецької звитяги іти «на прю» з традицією, каноном, класикою Іван Драч вводить у текст «Сонати Прокоф'єва» розділ-висловлювання самого композитора: «Кардинальним здобутком (чи вадою, коли хочете) мого життя завжди були пошуки оригінальної, своєї музичної мови. Я ненавиджу мавпування...»

І вже в симфонії «Смерть Шевченка» сформулює своє поетичне кредо:

Художнику – немає скутих норм.
Він – норма сам, він сам в своєму стилі...
У цей столітній і стобальний шторм
Я кидаюсь в буремні гори-хвилі.

Його прозові коментарі – образно вишукані, поетичні, але свідомо «білі», мовби демонструють неможливість «уярмлення» свого захоплення музикою в строгих поетичних формах. Бо соната – це не лише музичний твір, який приносить естетичну насолоду. Він провокує творчу енергію поета на «вхоплення» в образні «пастки» тих настроїв, переживань, уявлень, які народжуються від «блакитного музичного вітру».

Видається, що «Соняшник» залишається своєрідним духовним космодромом Драча-поета, з якого він продовжує стартувати, використовуючи апробовані жанрові «носії» – балади, етюди, симфонії, варіації, а також міфопоетичну систему драчівського образного мислення.

Саме «Соняшником» Іван Драч феєрично розквітувався на українському поетичному небі. Як Микола Вінграновський «Атомними прелюдами», як «Тишею і громом» Василь Симоненко.

І це не була позірна демонстрація таланту, не епатажний ривок молодого поетичного рисака на коротку дистанцію – це було справжнє творче звершення повноцінного поетичного «Я».

Іван Драч одразу ж створив свій «поетичний світ» – зі своєю поетикою, жанрами, образами, стилем, ритмікою. І одразу ж заговорили про ефектність образного слова і ритму, про оригінальність мислення – урбанізованого, космогонного, про свіжість і чистоту почуттів. У поезіях Івана Драча клекотіла магія нового образного світу – світу уяви, фантазії, гри слова, ритмомелодики, почуттів. Відчувалося зразу ж, як кажуть, з першого слова, від першочитання, що цей поетичний світ уже живе за своїми власними – сотвореними, внутрішньо пережитими, а отже, виведеними за межі реального я-буття – законами.

Нема ще тієї образно-стильової досконалості, вивершеності, ще спотикається буйна уява й образна свавільність на порозі досконалої форми, але вже клекоче енергія самооновлення української поезії. Драч першою ж книжечкою «Соняшник» і поемою «Ніж у Сонці», яку вирядив у світ на сторінках «Літературної газети» Іван Дзюба, вивів духовний рівень сучасної поетичної самосвідомості на іншу орбіту – і це стало поетичним явищем, подією.

Ясна річ, це зразу ж поставило Івана Драча в авангард «оновленців» літератури, творців нового поетичного обличчя української літератури, в якій ще вагомо посідала непорушні позиції поезія інфантильних пристосуванців – без якісної своєрідності поетичного самоутвердження. Та ще традиційно відповідальність за майбутню долю поетичної творчості лежала на таких поетичних метрах, як Максим Рильський, Павло Тичина, Микола Бажан, Андрій Малишко, Володимир Сосюра, Леонід Первомайський, Василь Мисик, Ігор Муратов... Молоді поетичні звитяжці їх шанобливо вітали, хоча їм видавалося, що старших поетів вела якась колективна відповідальність з позицій незаперечних класиків, які пережили «критичний вік»,

коли їх могли репресувати, заборонити друкування творів... Лауреатські звання, визнання на просторі СРСР, хрестоматійна присутність на скрижалях історії дозволяли їм бути прихистком для юних бунтарів.

Проте шістдесятники, зокрема й Іван Драч, перейнялися відчуттям особистої творчої відповідальності за українську мову, літературу, культуру. Заряджений сильною творчою волею, Драч кинув виклик могутньому поколінню «класичної обойми» поетів, але не з метою конфронтації. Поет відчував, що пробитися в авангард, де щільно зімкнуті класичні ряди, «тихою сапою» не вдасться. Але й епатажністю, голим бунтарством і огульним запереченням нічого особливого не досягнеш, хіба що скандальної слави на якусь мить – спалахнути, щоб згоріти.

Із «новобранцем поезії» – так назвав Леонід Новиченко Івана Драча – в українську літературу (і не тільки українську, а в тогочасну радянську) прийшло нове мистецьке явище, оригінальна естетична система з новою жанровою і образно-виражальною якістю.

Іван Драч, завдяки такій вибуховій образній експресії, вихопився з цупких, якщо не «мертвих», обіймів ідеологічно заданих параметрів мислення в образах. Він рішуче відірвався від тієї «реальної реальності», яка диктувала поведінку мислення і вираження в слові, бо виросла ця поезія, точніше, вибуyla і вибухнула такою особистісно-поетичною внутрішньою енергією, якої з 20-х років – періоду «Розстріляного відродження» – ніхто не поривався легалізувати. Спалахи були. На темному літературному небі пристосуванства і виживання «служінням» раз у раз миготіли оригінальні думки і світлі почуття, яскраві образи і ритмічні «проходи» крізь цензурні рогатки, але такого природно новаторського, свідомо бунтарського поетичного явища, як Іван Драч, не було. Скажуть: а Микола Вінграновський, а Володимир Підпалій, а Ліна Костенко, Василь Симоненко, Борис Олійник, Віталій Коротич, Григорій Тютюнник, Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Володимир Дрозд, Дмитро Павличко, Роман Іваничук, Василь Стус, Юрій Щербак, Микола Холодний, Василь Голобородько, Ірина Жиленко, Борис Нечерда?... Кого ще слід назвати? Ще багатьох, бо і поезія, і проза покоління шістдесятників поділили між собою лідерство і соціальне, й естетичне, виказуючи високовольтність напруги соціальних конфліктів і вже цим рятуючи літературу від загрозливої девальвації слова. Ясна річ, не всі названі й неназвані оригінально, з талановитим творчим самоздійсненням проривали глухі кордони ідеологічних застережень, далеко не всі зуміли втриматися на хвилі молодості, загонистої слави й утвердитися на національній позиції відповідальності за слово. Але передусім Іван Драч, Василь Симоненко, Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Володимир Дрозд, Євген Гуцало, Валерій Шевчук, Василь Голобородько зарядили літературну атмосферу особливим динамізмом індивідуального самовираження і стимулювали народження різних ідейно-стильових течій в українській літературі. Знаковість поетичного шістдесятництва полягає передусім у тому, що розпочався процес художньої диференціації, яка й вберегла літературу від очевидної жанрово-стильової застигlosti та ідейно-тематичної заданості.

Іван Драч, як ніхто інший із шістдесятників, розпочав руйнацію поетичних стереотипів – цих свідчень виродження і змертвіння поетичної мови як демонстраційної системи «літератури на замовлення». Правда, і йому не судилось уникнути цієї вульгарної знаковості у вигляді «паровозів» в ім'я..., поклоніння і запевнень, тобто усієї цієї велемовної стимуляції силованих почуттів, яка межувала з містифікацією «на віру».

У «паровозному вірші» збірки «Соняшник» під назвою «Небо моїх надій» поет намагався новою, і суто драчівською, метафорикою «підкоряти» ідеологічний стандарт-тезу служіння своєї поезії ідеалам компартії через систему образних запевнень і демонстративних переконань у вірності, повній підкорі, готовності служити, боротися, захищати:

Острогами стисни,
Мій Жовтневий крутий урагане,

Моє серце баске,
Необ'їжджене серце моє!

Такою ж ідеологічною заданістю і натужною емоційністю, спекулятивною міфопоетичністю наповнена «Прометеївська балада». Чого варте таке декларативне пафосне узагальнення:

Він з Леніним йде по в'язницях планети,
Він – ленінець духом, старий Прометей!

Правда, не слід цю ідейну екзальтацію вважати за свідому містифікацію з метою ідеологічної мімікрії. Іван Драч якраз щиро поривався прислужитися тим вітрам «відлиги», які несподівано подули із «зореносної», тому цю ідеологічну ритуальність у деяких його поезіях слід приймати за щире образне «моління». Проте цей ритуал прирощення ідейно неоскаржуваного вірша-паровоза до поетичної збірки він не міг не виконати, хоча в «Баладах буднів» 1967 року, не кажучи вже про пізніші – «Шабля і хустина» (1981), «Київський оберіг» (1983), «Теліжинці» (1985), «Храм Сонця» (1988) та інших, – цього вдалося якось уникнути. А от збірки «Сонячний фенікс» та «Корінь і крона» витягнув на світ у 1974-му і 1978 роках за допомогою таких «ваговиків», як «Слово про Партію» і «Січнева балада 1924 року». Та це несуттєво, бо ж у «Триптиху про слова» саме про такі «висповідання» сказав:

А як мені слова свої пізнати,
Коли ж це не мої – чужі слова,
А як мені скараскатися знади,
Як знада та й у прірву порива...

Найдовша і найважча його боротьба – зі словом, за слово, у слові, серед слів. І духовно найпотужніша молитва в ім'я Слова:

Господи Слово
Вічна Осново
Сонцеголово
Слово горить
Ніжносте Слово
Лютосте Слово
Вічносте Слово
Я твоя мить.

(«Молитва, вишептана в ностальгії»)

На час виходу Івана Драча у поетичний світ літературний простір небувало активно «заселявся» як «новобранцями поезії», так і тими поетами, які були жорстко вилучені з національної літератури. Репресована поезія заговорила з новим поетичним поколінням мовою правди і довіри до слова. Вона відкрила таке жанрово-стильове, образно-виражальне різнобарв'я, що молоді шістдесятники відчували духовну спорідненість з поколінням «Розстріляного відродження», якому на хвилі творчого злету було майже стільки, як і їм, юнакам із хрущовської «відлиги». Євген Плужник, Михайль Семенко, Майк Йогансен, Валер'ян Поліщук, Микола Зеров, Тодось Осьмачка, Грицько Чупринка, Володимир Свідзінський... Вони виступали з небуття, виборсувалися із забуття з такою потужно творчою силою, що аж дух забивало від подиву та бажання здійснитися в новій естетичній якості.

Поети-шістдесятники демонстративно розхитували усталену тезу про літературний процес як «єдиний потік», що урочисто тече, обрамлений ідеологічними берегами, на яких сидять гостроокі критики і виловлюють інфантильну літературну рибу. Ті рибини, які ведуть за собою літературний косяк, підгодовуються званнями, посадами, перекладами на «обшєдоступну» мову, дачами, орденами, запрошенням у президії, честю виступити з вітальним словом...

Поети з духовної країни «Шістдесяті» своєю творчістю відкрили відому істину, що література живе і розвивається тоді, коли внутрішні суперечності збурюють це літературне море і воно закипає від різноманіття та різноспрямування своїх стильових течій. Виявилося, що ніякої однорідності, єдності й згуртованості літературних рядів в українській літературі нема, що нове поетичне покоління не хоче підкорятися загальноприйнятим стандартам, не погоджується, щоб їх ідейно та естетично «пригортали» до теплих грудей владно оприлюднених класиків.

Іван Драч формує свою поетичну мову і вже навіть жанрово відсторонюється від цієї пишнєпітетної, метафорично-намистової поезії, яка цим словесно розцяцькованим різнобарв'ям, цим клетотом порожніх цвітінь забиває чисті запахи і кольори поодиноких тихих і буйних творінь. Квазіідеологічне сміття так навалює заповнило поетичний простір, що вже відчувався запах тління, загнивання, і здавалося, що не вдасться в цих умовах колись вихопитися за межі пануючої норми, установки на середній стиль без контрастів і неформальних спілкувань із читачем.

Іван Драч запропонував альтернативний спосіб художнього мислення, який базувався на максимально індивідуалізованій системі образного самовираження. Основним елементом цієї системи була свідомо ускладнена поетична мова, завдяки якій поет передавав модерні поняття реальності з її багатовимірністю і непрогнозованою проблемністю:

Колись замірялись словом
І били у небо словом,
Складали претензії Богу
Нещадним болиголовом...

(«Перед Стрітенням»)

На поетичному прапорі Івана Драча яскраво палахкотіло сліпучо-сонячне «Метафора». Саме парадоксальна метафоричність розцвітала сіру звичність та образну застиглість повоєнної поезії. Вона нагадувала дзеркальну кулю, від якої відбивалися тисячі блискотливих промінців, і цією грою яскравого світла творився феєрверк на святі Поезії. Читаючи «Баладу золотої цибулі», мимоволі втягуєшся в цю калейдоскопічну гру образів, які провокує золота цибуля, в цей шалений танок метафор, що нагромаджуються одна на одну, підганяють і провокують народження нових. Здається, що цій грі метафор на «задану тему» не буде кінця, бо фантазія поета така багата і нестримна, стільки в його уяві несподівано яскравих образів, що їхнє суцвіття немислимо дисциплінувати вивершенням парадоксального вінка метафор.

Кожна метафора – це яскравий спалах творчої уяви, це маленький вибух-протуберанець, який на мить висвітлює і ту неповторну магію народження нового образу, провокованого конкретним предметом – цибулею. Вона в Івана Драча «золотошока богиня продажних ринків», «заплетена німфа в зів'ялі коси подруг», «малесенька баня підземних церковок», «королева краси сільських світанкових базарів», «невинна золота фея жорстокого Апетиту», «золота граната у пащу студентського голоду», «мала Жанна д'Арк на всіх англосаксів-мікробів»...

Це нанизування образних смислів-метафор наростає, накопичується, образ цибулі поступово набуває багатогранної повноти символічного узагальнення. Витворюється враження, що цей образ набухає і раптом розривається і розбризкується фонтаном смислів, і як фінал – «золота агонія передсмертного стриптизу»:

Вона скидає свою золотаву шубку,
Вона скидає свій золотавий лискучий светр,
Вона скидає свою золотисту ніжну сукенку,
Вона скидає свою золотісіньку льолю-лушпинку
І, оголена, біла, плаче од згвалтованої цноти,
Вона – золота Цибулінка з маминого городу,
Вона – золота Весталка з храму Таємниці Буття,
Зібгана в золотий кулачок переляку...

Ось так реальність метафорично переростає, перетворюється, переплавляється під світлом асоціативних спалахів у своєрідний орнамент смислів, значень, ідей.

У «Баладі золотої цибулі» чи, скажімо, в найбільш популярній «новорічній баладі» «Крила» яскраво відкрилася характерна для Драча поетика багатовимірної реальності з демонструванням необмежених можливостей її перетворень. Поет мовби провокативно виказує свій дар підносити на крилах метафор і асоціацій буденне, звичайне, очевидно непоетичне і цим самим виводити реальне на рівень багатозначності, багатосмисловості. Відбувається явлення звичайного в образах, вирощених уявою поета, його нестримною фантазією, що здатна візуальний образ перетворити на такий знаковий код, який дозволяє продовжити процес доуявлення вже на рівні читацького сприйняття.

Іван Драч зрощує стилістичні дисонанси високого і низького, духовного і буденного з тим, щоб «підняти» цілком реальний образ, скажімо, дядька Гордія, дядька Зінька, баби Маройки, баби Параски, тітки Мартохи, дядька Варфоломея до символу, яким поет наче висвячує реальну людину, творить із грішника праведника всупереч усталеній соціальній доктрині. Ну які, здавалося б, із цих сільських дідів і бабів пророки правди, коли слова зависають на зів'ялих губах і не хочуть зриватися в лет, бо хто їх почує, кому вони будуть порадами?

Та поет нахиляється, вслухається, наближається до них на відстань серця – хоче почути той голос правди, який він слухав ще в дитинстві, але не перейнявся тоді його звучанням, хоче побачити ту самозначиму реальність, від якої віє природністю буття, справдешністю мовчання, яке більше за слова, бо там «своє», збережене від цього космоспраглоного метушіння планетарних амбіцій і змагань:

Йдеш так до правди, до суті життя,
Обплетений кілометрами філософій,
Райдугами симфоній і місячних інтегралів.
Іноді тільки буваєш на відстані серця
Від тієї, єдино Правди.

(«Балада про дядька Гордія»)

Так доволі прозаїчно і водночас декларативно узагальнює Іван Драч своє концептуальне людинобачення на поетичному просторі буття. Вони, ці сільські дядьки і тітки, не змінюють природної форми буття, їх утримує на грані земного життя лише його пам'ять, яка наче оберігає їх від повного розчинення за межами зримого, досяжного його очам переживання.

Іван Драч розпросторює своє метафоричне вживання в образ сучасної України на звичайні явища і предмети, робить їх знаковими, виносить на рівень символічних узагальнень і вже там, з висоти метафоричних перифраз, розганяє свою фантазію до притчевого виповідання свого «мовчазного мовчання». Та «мовчазне мовчання» кричить «кричаним криком» в його душі:

Є потреба нещадних очищень:
Прагнеш бути – буття розіпни,
А Погоня все ближче і ближче
Десь з безодні душі, з глибини.

«Стародавньої Литви Погоня» – цей символ сумнівів і каяття, повсякчасного саморозп'яття на хресті розшматованої душі переслідує усе творче життя поета. Не полишає і тоді, коли він бреде ситотравними луками Кончі-Озерної, похиливши лобасту голову, аби не перечепитися через вайлуватого Рекса. Волосся кольору витіпаних конопель грає на лютій бритві сонця золотого, яке вишліфовує його чоло на череп, і він жовтаво вилискує сократівською впертістю. Що роїться в цій величавій голові теліжинського сатира? Про що в німотному клекоті кричить його гаряча душа?

Можливо, він згадує слова Євгена Маланюка, які любив повторювати старий Бажан: «Час, Господи, на самоту й покору», – можливо, приймаючи самоту як дар витовчених у ступі життя років для розмислів і сповідей, думає про неупокорення самого себе, неவிщення душевних болей і переживань позірним олімпійством – не вдається згорнутися в мовчання наїжаченим клубочком болю, не судилося затаїтися в розкоші літаповажного царювання в слові.

Хто ж притлумить вогонь розпанаханих ран?!

Ніхто. Навіть він, поет, який здатен віддати себе, розпроклятого, на розтерзання завжди жадібного до оголення страждань натовпу, не годен вивільнити себе з-під непосильної навали дум і переживань найдорожчою ціною – ціною пекельного википання душі на полум'ї впокоєного слова.

Не загасити душі однієї. Поетової. Бо горить усе – земля горить, горить мова, культура, історична пам'ять... Україна горить-вигорає у незалежному безсиллі:

Горимо ми день за днем,
Кричимо, що квітнем —
Не червоним вже вогнем,
А жовто-блакитним!

(«Покоління – біжусеріє...»)

Нічого іншого не лишає доля, як «меча гострити об Сізіфів камінь», ставати на чати захопленої в полон полум'я рідної землі, власної душі, волаючої, незагасної, і кричати, кричати... Якщо вже й крик не піднімає на прю з цим вогнем опущені хохлацькі п'ястуки, треба братися за меч:

Отож вихоплюй сто своїх мечів.
Тож тисячі здіймай на безголов'я,
На це хохлацьке вічне малокров'я...
Рубай – удень,
А плач – хіба вночі...

А вже свище осінь у сурми, розкутурхане ним чорне попелище ніяк не заіскриться живим вогнем всеукраїнського державного самоздійснення, і згадується вірш, прочитаний на І з'їзді Руху, від якого повіяло «вересневим сонцем самоти»:

Та вже тисячоліття нами котять.
Та вічність чорна б'є без каяття.
Що ж нами вродить? Нами й заскородять?

Нема народу – то пощо життя?!

Здаватися поет не збирається, хоча все частіше насолоджується самотністю:

Та не здаюсь: тривожу лірою
Запеклий світ й холодну кров
І в осінь теж іду з довірою,
Як у весну запеклу йшов...

І хоча поет чує, як «дише в горлі осінь», як сивіє і даліє рідне село Теліжинці, яким навік ужалена його душа, йому все частіше прагнеться «дихати духом його трудним» і «жувати буденну його солому». Адже там, у Теліжинцях, першовитоки, першоростки його насолоди від слова і його вічних словесних мук, повсякчасних борінь зі словом...

Там, у споришевому дитинстві, в холодних росах і в скрипінні замороженого снігу під валянками Драча-школяра, в тихих вечорових бесідах сусідок і в подиві перед першим озвученим складом...

«Поезія – нескінченна, як саме життя. Для мене принаймні вона – вся в дитинстві, – говорив поет. – В тих шаленствах червневого дощу й краплинах сонячної роси, у щедрості сонця, з якими ти вперше зустрівся...»¹

У розлогішій розмові на сторінках «Литературной России» Іван Драч повторить ту ж думку, що коріння його поезії в дитинстві – в огромні краплі роси, в шаленстві червневого дощу, в канонадах грому і граду, в безмірі щедротного сонця, в першому спалахові ненависті до чужинців, до фашистів, які осквернили купанням неглибоку і священну криницю на лузі біля калини...

Вони вже й далекі, ці роки дитинства, ці перші уроки людяності й ненависті, подиву перед словом («Слово народне – чіпке, влучне, то ніжне, то убивчо невідпорне – мій перший учитель в поезії»), перед народним співом – весільно-величальним, сумовито-елегійним, жартиливо-відчайдушним, перед колядками, щедрівками і купальськими піснями. Але й близькі ці дні дитячі, бо з кожним роком, з кожним новим сповідально-вимогливим поглядом у себе, в свої «труди і дні» все частіше солодково-болючим щемом тривожиться серце при спогаді про те, що вже не повернеш і вповні не відтвориш у слові. Можливо, тільки тепер, коли невимовно час вивершує лік життя до сиволіття, поет так пронизливо ясно відчуває й усвідомлює, що без сповідальної – до немилосердної, самокатувальної відвертості – проникливості в сенс своєї творчої праці, у смисл свого подальшого життя не вдасться наблизитися до істинності спілкування образним словом з минулими і сьогоднішніми Теліжинцями.

Теліжинці виступають в усій творчості поета своєрідним моральним імперативом, яким вивіряються ціннісні орієнтації Драча-поета, Драча-громадянина. Не випадково він згадує про ті уроки етики, уроки моральності, які подавали йому, малому хлопчині, його бабусі. «Можливо, найголовніші етичні корені мої від двох бабусь – баби Корупчихи і баби Маройки. Перша – втілення добра непоказного, тихого, скромного. Друга – втілення доброти войовничої, зухвалої, перекірливої, викличної. А як вже вони ненавиділи одна одну – ці основоположниці моєї моральності! В моєму характері щось відклалося і від їх несумісності».²

Зрозуміло, відклалося щось від несумісності добра тихого, лагідного і добра войовничого, незмирливого, навіть зухвалого не лише в особистому характері поета, але й у характері його поезії, вплинуло на принципи поетичного світобачення, світосприймання. Бунтівливий дух Драчевої поезії своєрідними протуберанцями вибухає і в наступних збірках – мовби про-

¹ Драч І. Витоки поезії // Прапор комунізму. – 1983. – 20 листопада.

² Драч І. Духовний меч. – К.: Рад. письменник, 1983. – С. 344.

довжуючи свій родовід від «Соняшника», «Протуберанців сонця», «Теліжинців», але з виразно заглибленим поглядом у свій внутрішній світ. Перефразовуючи рядки Р.-М. Рільке, які поет узяв епіграфом до вірша «Пам'ять», можна узагальнити: поезія Івана Драча на сучасному, так би мовити, етапі розвитку свій космізм мислення спрямовує не в напрямку галактичних зір, а до зір земних, до зір-віконць теліжинських хат, світлом яких зігрівається і душа поета, і його погляд на тривоги планети:

Я вдивляюсь у своє життя,
Так я йду чи ні – скажи мені.
А було б колись того знаття
У дитинстві тому, в напівсні.
Все суворіш, все нещадніш б'є
Крига по сумних моїх словах,
Та зоря з Теліжинець як є,
Що стоїть у мене в головах.

(«Я вдивляюсь у своє життя...»)

Уже не так пишно і негадано рвійно розростаються до гіперболічних розмірів метафори, їх поет підкоряє зосереджено цілеспрямованому вираженню ідеї вірша, змушуючи працювати на основну думку так, щоб ясніше її увиразнити і чіткіше означити авторську позицію. Поет стає безжальнішим до себе, до своєї поезії, більше народжується сумнівів, тривожнішає погляд у минуле. Образ млина («Так млин шумить...») символізує швидкоплинний нестрим щоденності, яка перемелює літа поетові й жадібно чекає, коли він примчить на шум вічної ріки життя:

Все млин шумить. Тлумак везу я,
Наохляп мчу на клич ріки,
І чвал коня, мов шал Везувія,
Ось-ось шпурне під заставки.

Жадоба шаленого лету крізь роки в нестримному прагненні віддати вповні себе в це мливно діяльного життя з відчайдушною зухвалістю перекриває фатальну неминучість зникнення у шумі вічної ріки. І хоча порівняння «мов шал Везувія» чувається в цьому вірші чужорідним, мовби десь причаїлося напихваті для нелегкої рими «везу я», вірш розгортається в суцільну метафору, перевагу перед якою в цій збірці можна віддати хіба що вражаюче образній «Литовській Погоні». І в ній, в образі-символі литовської погоні, оживає ота особливо нещадна спрага самосуду, спрага сповіді-вивірення, сповіді-очищення, яка так виразно і послідовно пронизує цю збірку:

Що мені в тих запінених конях?
Чом не гасне видіння жахне?!
Стародавньої Литви Погоня
І батожить, і смужить мене.

Поет стривожено запитує себе, чому цей образ вояків на шалених конях, побачений на стародавньому гербі міста Вільно під назвою Литовська Погоня, який окрилив Максима Богдановича на створення славетного патріотичного вірша, забирає його совість у полон, вимучує ночами, змушує до нещадних очищень:

Може, все, що мене обімшило, —

Лесті зашморг, достатку шлея?
Тож мечем харалужним, не шилом
Бий мене, щоб отямився я.

Витни гідь мою, вижери жаром,
Прокопить, прогними, протопчи —
Під твоїм громопадним ударом
Я здригаюсь і стогну вночі!

Ця непогамовна душевна потреба зумовлена не скептичним усвідомленням безпорадності самовираження і не капітуляцією Слова перед громадам проблем світового масштабу, а передусім усезростаючою самовимогливістю поета, його бажанням вийти на новий – вищий і відповідальніший – виток поетичного осягнення людини і світу. Такою ж безжальною потребою вивірити себе на нових координатах життєвого досвіду і поетичної майстерності вражає «Балада про пера». Мимоволі зринає в пам'яті символічний образ Ворона Едгара По, коли народжується образний ряд містично-пророчих з'яв алегоричного вираження емоційно-смислових контрастів Поезії. Конфліктна невідповідність між засобами вираження і можливостями поетичної музи згармоніювати трагічну суперечність світу змушує поета ставити болісні питання, а не формулювати задовільні відповіді. Заманливо скористатися і мудрим пером сови, і шалено сміливим пером орла, і промінно-світлим пером солов'я, і хочеться пестити улюблене, ясне, ранкове, жайворонкове перо, але душа почуває, що жодне із цих пер не виповість усього, що гримить цим політично контрастним світом. Кожне окремо не виповість, тому, можливо, поет тулить до серця всі ці пера і не віддає жодне на виміну. А чому?

Чому їх сила завжди на заваді —
Й вони в душі взаємно перетяті,
Й коли гримить світів лихий огром,
Найбільш пишу німим своїм пером?!

Цей же мотив вічної безпорадності перед білим аркушем паперу пронизує «Білу баладу». Процес творчого самокатування («О мазохізме, хіба тобі тужно? Аркуш наситився – біла блощиця...») нагадує поетові безпорадних дітей на білім снігу, які навчаються ходити білім світі, – так творчий задум розтинає лезом паперу вени й обезкровлює до болю тіло і душу. Навіть ота жанрова сцена, яку зауважив поет на березі океану («Хлопчик буде фортецю, Океан – навпаки...»), народжує асоціацію вічної боротьби творчої людини з океаном часу, нерідко безпорадної і безперспективної, але мужньої і достойної людини, бо історія людства підтверджує, що ця боротьба приносить успіх, безсмертя в часі («Хлопчик і Океан»).

Могутня енергія цього запитання-відповіді характерна й для інших віршів, вона змушує поета відповідально замислюватися над життям і творчістю своїх попередників і сучасників («До Гоголя», «Вірменський хліб», «Незворушність»). Йому все частіше хочеться припасти до джерел, вдивитися в образ національної історії, трагічного і героїчного буття народу.

Спрага пізнання національної історії така невтолима, така пекуча, що не дає спокою буквально «ні вдень, ні вночі», – події, постаті, навіть речі викликаються запитально з минулого, громадаються, вимагають оприлюднення на папері. Іван Вишенський, Григорій Сковорода, Устим Кармелюк та Іван Гонти, Тарас Шевченко і Микола Лисенко, Василь Стефаник та Іван Франко, Богдан Хмельницький і Марія Заньковецька, Йосип Сліпий і патріарх Володимир – кого тільки не викликає його уява з глибин історії на діалог, на поселення в його суверенному художньому світі з тим, щоб поет запліднив їх оригінальним символічним кодом.

Іван Драч переважно здійснює пошуки в сфері духовного, де потреба самосвідомості й морального очищення превалює над зображенням побаченого, над картинами людського життя і природи. І хоча поет не уникає сюжетних віршів, віршів-портретів, віршів-картин, головне для нього – підпорядкувати зовнішню фактуру вірша вивершенню образу внутрішнього стану чи настрою. У вірші «Калина на тому світі» образ калини з луку в Теліжинцях «проріс» і вразив своєю сліпучою виразністю («Червоні грона груденят були // Запаяні прозорим хижим льодом. // По пахви дерево в снігу стояло...») за океаном, коли натовлений поет виборсувався зі сну, вражений дивовижною асоціацією імені маленької дівчини Калини з рідним деревцем. Прозвучало з вуст матері це ім'я – і вві сні народився образ калини:

З Теліжинець калина проросла,
Прорвавши твердь кремнисту планетарну,
Щоб міг до неї серцем притулитись
В цій завірюсі, в скрусі світовій...

Здавалось, суто фрагментарні, випадкового нашарування деталі й спостереження, але якщо в них є нервовий вузол, який зв'язує їх з особою поета, зі станом його душі, з настроєм мислення, вони переростають у самостійне мистецьке явище. Ось невеличка мачинка загорілась чистим вогнем квітування за півкроку до пекельного лихоліття зими («Мачинка»). Поступово наростає філософське осмислення суті й мужності малого життя, в якому є велика доцільність існування в світі природи. Вибухає воно і палає, попри всі безнадійності подальшого існування, і своїм нестримним вільним горінням утверджує істинність, закономірність будь-яких природних форм життя на землі:

Є виклик силі тій вогненній,
Провіщий є і дивний знак —
Над смерть горить манюній геній:
Кульгавий, впертий, точний мак.

Чом нас так вабить це палання,
Аж завмираєм лячно ми,
Мов вогневинка ця остання
Перед лихим вогнем зими?!

Знову ж запитання-відповідь, знову роздум і сумнів, знову прагнення змусити нас замислитись і шукати для себе відповідь-самоочищення.

Образ дерева в наш екологічно тривожний час породжує в уяві своєрідний технологічний процес його переробки в папір для нього, для поета, який словом чистим і ясним повинен оправдати цю жертву:

Постій. Спинися. Не рубай. Зажди.
Зупиним шал словесної води.
Бо ж тільки на ясну і чесну пісню
Зрубати можна цю криницю кисню!

(«Дерево»)

Таким же вражаюче предметним є образ заліза у вірші «Залізо». Динамічна експресія нагнітання цього образу від рядка до рядка витворює гіперболічне уявлення про жах «озалізнення», охолодження планети:

Од заліза на лютій орбіті
Аж заточується Земля...

Пригадаймо, що про ХІХ століття писав Є. Баратинський: «Век шествует путем своим железным», а що вже казати про В. Брюсова, Е. Верхарна, О. гастева, М. Семенка...

У багатьох віршах Івана Драча відчувається характерне для нашого часу прискорення і нарощення асоціацій, які в калейдоскопічній мінливості не втрачають основних ідейно-смислових контурів і водночас володіють емоційно-експресивним впливом на читача.

Іван Драч, як ніхто інший з сучасних українських поетів, «розіп'ятий» на вітрах часу; він змушений підкорятися йому – звідси така динамічна мозаїка настроїв і переживань, широка амплітуда тем, образів і асоціацій, звідси його прагнення сміливо ступати в больові місця сучасності, пропускати крізь себе високочастотні хвилі інформативних перевантажень. В його уяві пульсує наймодерніший образ сучасної цивілізації, де стільки нових понять, речей, явищ, майже не закорінених у міфологію і передісторію українського буття, які проступають у його поезії як таємничі прообрази майбутньої світобудови, як знаки нової цивілізаційної якості та як есхатологічне знамення («Балада про кібернетичний собор», «Балада ДНК – дезоксирибонуклеїнової кислоти», «Чорнобильська мадонна», «На дні роси, або Внутрішній діалог з приводу випуску енциклопедії кібернетики»):

Чорний атомний клекіт
Так нуртує нас – мене і добу,
Так вимучує совість і мозок,
Що кусаємо груди матері...

(«Симфонія «Леонардо»)

Іван Драч прицільно вглядається в цей мерехтливий світ технологічних знаків і смислів, прагнучи виразити кенотипічний рівень сучасної цивілізації, до якої поет має якийсь особливий, жадібний смак. Він чутливо відтворює технічну пластику речей без захоплення технократичним майбутнім та без соціально-естетичної войовничості. Це радше тривожні роздуми, які переростають у метафоричні передбачення і похмурі сюрреалістичні візії:

Що маю нести в сиві сині далі?
Пшеничну ласку в молодих руках
Чи чорний рак водневих вакханалій,
Що серце їсть п'яти материкам?

Поет все частіше озирає цей несамовитий світ «скептичним зором мудреця», очі все запитальніше зазирають у глибини власної душі, уникаючи несподіваних асоціативних зіткнень. І хоча його метафорично-асоціативне поле широке, проте соціальні, публіцистичні акценти часто триножать баскі асоціативні злети буйної фантазії. Болить щоденність, косить хижим оком політика, зазиває і знесилює огромом проблем, на які відповідей нема; нависають холодним осіннім дощем отруйні тумани наруг і образ, претензій і зобов'язань – усім ти повинен, за все ти маєш давати одвіт – за передчасні втрати побратимів і за рухівські поділирозколи, за нелади у світовому українстві та за бездіяльність української інтелігенції...

Усе рідше метафора домінує над думкою, більше того, моралізаторська сентенція поривається пригасити гру абстрактних колажів, цю яскраву стихію образних вітражів, без якої ми не уявляємо Драча-поета. Народжуються вірші, до яких він робить часову «прив'язку», але й без цього уточнення адресата, мовби з метою застереження від надто розлогого розши-

рення цих образних узагальнень, читачеві неважко відшукати реальні аналогії. Багато образно-сміслових конструкцій Івана Драча будуються на парадоксальному зіткненні «чужорідних», незближуваних асоціативних образах (творчість – форма мазохізму; чистий аркуш паперу – біла блошиця, яка випиває кров поетову; новонароджені рядки – діти на білім снігу, – і це лише з одного вірша «Біла балада»), але саме ця «чужорідність», нерідко алогічна контрастність руйнує стереотип сприйняття традиційної поезії, особливо поезії української з її послідовно пестливим викохуванням нових поетичних квітів на щедрій грядці народнопоетичної творчості. Іван Драч не з такою безоглядною зухвалістю, як, скажімо, Андрій Вознесенський, перенасичує багаторазово ускладненими метафорами вірш – в українського поета почуття ідейно-естетичної співмірності образу і думки внутрішньо виважується орієнтацією на глибинне чуття фольклору.

Згадаймо цикл поета «Балади з криниці фольклору». Але коли вже йде мова про домінуючий образ-символ калини, то пригадаймо першу збірку «Соняшник», а в ній вражає могутню симфонію «Смерть Шевченка» з рядками:

Петербурзьким шляхом, по коліна
Грузнучи в заметах, боса йшла
Зморена, полатана Вкраїна,
Муку притуливши до чола.

І намисто сипалось під ноги,
Ніби кров змерзала на льоту.
«Сину, сину», – слухали дороги
Тих ридань метелицю густу.

«Може б, сину липового чаю
Чи калини, рідному, бува...»
А дорога ген до небокраю —
На дорозі мати ледь жива.

Згодом у «Протуберанцях серця» такі фольклорні образи-символи, як вишня, м'ята, вода, терен і особливо калина, одержать своє творче переосмислення, хоча увага критики до освоєння І. Драчем фольклорних мотивів і образів була найчастіше лише констатуючою. Приваблювало інше, а саме: полемічна пристрасть, експресивна яскравість новочасного образного мислення, націленість на конкретну суспільно-публіцистичну тему, яку поет формулював негадано метафорично і з нічим не впокориюваною афористичною зухвалістю (цикл «Балади з криниці фольклору»). У кожній новій книзі поезій ці спалахи яскравого образного «перекроювання» узвичаєних істин вражають, але поет уже цілеспрямованіше притишує себе, більше дбаючи не про фізичну суть вірша, а про внутрішню, духовну його роботу на емоції і розум читача. Навіть більше того – не стільки читача, як себе, наче своїми віршами звільняється від непосильного тяжіння сумнівів і переживань на власному сумлінні, на власній совісті. Він не приховував, як важко йому дається оцей процес самоочищення, цей труд душі й тіла:

Коли орлом,
Коли волом —
Сиджу за столом.
Орлині крила
І ремигання вола?!
Се ж патологія,

Навіть зла...
Та тільки двосила
Орла і Вола
Народжує крила —
Крила в стола...

(«Коли орлом, коли волом...»)

Отак орлом і волом виборює поет у Слові право на сумнів і сум'яття, підстьобує або, як він сам любить говорити, «батожить» самоіронією («Іронія», «Сум'яття», «Ніколи», «Обходити десятою дорогою», «Переливати з Пустого в Порожнє»), а то й з розкутою сповідальністю признається, що час вивітрює в ньому романтизм, що він винищує в собі лжу й іржу:

І дивлюсь на сонце не орлом,
А скептичним зором мудреця —
Під совиным молодим крилом
Лиса мудрість проживає ця.

(«Чом соромлюсь пишноти прикрас»)

Поет із іронічною дозою скептичності сприймає фальшив'я слав, яке накочується на тих, котрі колись були для нього уособленням шляхетності, а тепер із хижим нетерпінням рвуться до фінішу, де їх чекає «стрічка слави з димом нагород». Але це не лише осудження стороннього позирання глядача на забіги інших за славою. Це ще й застереження для себе, спроба задуматися, а чи особисто ти не береш участі в цьому виснажливому для душі, а отже, для поезії марафоні крізь засліплення телевізійними юпітерами, крізь принадні для самолюбства радіоінтерв'ю, газетні портретування («Я дивлюсь на це фальшив'я слав...»).

У цих контрастах настроїв, роздумів і узагальнень є своя полемічна правота. Передусім правота позиції, вірніше, критичного погляду на все, що оточує поета, – на славу, яку всі співпереживають (одні – з захопленням, із радістю за успіхи улюбленого поета, інші – з заздрістю, зі скептичною недовірою до того, чи співмірна слава й поезія), на сумніви і переживання, яких ніхто, крім поета, не знає, а якщо він і виливає їх на папір, то чи кожен повірить, що все це переболене власним серцем, а не є наслідком поетичної версифікації на тему...

Тому з'являється в поезії Івана Драча образ Великої Води – алегорія не проясненого логікою, не виявленого системою доказів, не висвітленого до чуттєвого «визнання» настрою душі. Її не можна назвати ні старістю, ні мудрістю, ні розчаруванням, ні усвідомленням, ні сумнівом, ні пізнанням... Це той настрій душі, це той стан думок і почувань, коли поволі час розставляє на свої місця цінності та життєві орієнтири, коли зрілість не спішить авантюрно зазірати в майбутнє і коли майбутнє змушує сповідально озиратися в минуле, коли коло друзів рідіє і роки дихають тверезою духовною самотністю. Тоді й запраглося дослухати «голосу з-за двохсот літ» і написати болісно-зворушливий, сповідальний «Лист до калини, залишеної на рідному лузі в Теліжинцях», бо

Летить з дитинства сизопера птиця
І прямо в душу тяжко загляда!

(«Мій син фотографує мою матір»)

На дитячих спогадах, підсилених фантазійним розкриленням реальних подій, народжується поема «Віра, Надія і перша моя любов». Чому для нього «заговорила» трагічна доля двох молоденьких розвідниць – Віри і Надії, шаленим вихором війни занесених сюди, в принишклі серед снігів Теліжинці, і тут стривожила дитяче серце? Мабуть, тому, що з болісною

гостротою сьогодні постає перед людством проблема миру, що війна знищує передусім молоді життя і тривога за долю майбутніх поколінь, за їхнє моральне право жити в мирі, любити і народжувати дітей неначе розтинає невидимим скальпелем і спогад поета, і погляд на сьогоднішній день, і його мрії та роздуми про майбутнє планети. Іван Драч у поемі баладно виповідає спогад-роздум, наче воскресає давнє, минуле з тим, щоб нині, у мудрості життєвого досвіду, усвідомити, чия ж вина в цій трагедії. Сьогодні поет бере у свідки пам'ять свою і свої перші почуття, думки-судження баби Маройки і баби Корупчихи, передчасну загибель юних Віри і Надійки, сивину, мов сиву рану, капітана. Збігають роки, замітають сліди війни сніги часу, але не пригасає в душі біль першої закоханості й жах – не для свідомості прозріння того, що між життям і смертю існує ледве вловима і легко долана межа. Шість десятиліть відділяють поета від тих реальних чи нереальних («Чи все це наснилось? Було – не було?») подій, але в душі пам'ять про них непогасна.

Повернення з вершини духовно вартісних літ до першоджерел тієї Великої Води, яка шалено крутить його, сьогоднішнього, у вирі роздумів, сумнівів і тривог, – таким бачиться концептуальний вимір творчих зусиль одного з найоригінальніших поетів сучасності. Не випадково, а закономірно образи-символи Теліжинців і калини символізують вічну причетність душі поета до цих рідних до щему в серці, неопалимих орієнтирів життя і творчості:

Синиця на груди шибку взяла,
Допався і я до свого села,
Усе розструсив на великій дорозі,
Стою на святому на сивім порозі,
Хвилини завмерли. Стоять. Не течуть.

(«Балада про ступу»)

Пережив багато. Бачив, як «закочувалося за вечірній пруг Тичинине золотооке сонце», як «землі закривалася чорна книжка» над Малишком, як спалахнула востаннє «одчайдушна блискавка брови» Василя Симоненка, з жахом відчув, як дихає на його плечах тирса з труни Григора Тютюнника, почув, як зронилися востаннє з Сосюриних вуст слова ці вишневі: «Любіть Україну! Любіть Україну!», бачив, як, мов та яблуня з буйними плодами у великому городі Тумань, упав Високий Майстер Микола Бажан і як нестримно плакало відчаєм зливи небо над труною Гончара...

Накопичилося за ці роки багато болю, гніву, переживань, тому доводилось часто оприлюднювати саркастичним пером свої розчарування, які зродилися з наївної віри в державо-творящу енергію чорноземного свого народу: «О нації чорноземна, годована грудням чорнозему, // Годована голодом чорним, екстраексперимент сталінського раку, коли ти вже наберешся державного розуму?!» – запитував Іван Драч і в 1963-му, і в 1993-му роках.

Бунтівлива злість, приперчена саркастичною зневагою до тих, хто готовий цілувати «пантофлю Папи», викликала таку ж злість, але злість ідеологічну, великодержавницьку, з боку тих, про кого поет скаже у вірші «Саркастичне» ще далекого 1967 року в книзі «Балади буднів»:

Сам возлежав за кермом, як бонза,
Його просякла ген по черево бронза,
Другий духовним конквістадором
Зад свій везучий просяк мажором,
А третє, нещасне, в бездарності хиже,
Передній машині багажник лиже...

Бачите, не пише для народу, як закликали трудящі, скльовуючи з величавої руки «мудрої», «непомильної Партії» отруйні зернятка зневаги до «гнилої інтелігенції», а творить якісь «формалістичні викрутаси». Сам Микита Хрущов у зореносній Москві 17 грудня 1962 року і 8 березня 1963 року подав приклад високої принциповості в оцінці авантюрних експериментів у сфері мистецтва різними «космополітами», «формалістами», «відщепенцями» та «абстракціоністами», а що там, на периферії, хіба нема цих «трюкачів», цих «формалістів»? Є вони, а якщо нема – треба знайти.

Тодішній секретар ЦК КПУ А. Д. Скаба на нараді «творчого активу та ідеологічних працівників» України 8 квітня 1963 року скаже, що «деякі твори молодих поетів М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко» якраз і позначені «формалістичними викрутасами зі словом», що неодмінно призводить «до викривлення ідейно-художнього змісту творів».

Та сприймаймо з довірою спогади Івана Драча, які видрукувані в книзі 1995 року «Вогонь з попелу»:

«Я не розумів, що зі мною коїться, як не розумів, що творять зі мною. Мене, такого благовірного комсомольця і комуніста, звинувачували в... націоналізмі (?). Викликали, лякали, роз'яснювали, розчовпували, страхали і жахали, манили й заманювали. Голова ради загону і Голова учкому, секретар комсомольської організації спецчастин 16-го понтонно-мостового полку, кандидат у члени партії, студент-першокурсник говорить на політінформації про... повстання радянських в'язнів у Караганді... “Їх душили танками!” – “Звідки це ти взяв?!” – “Чув...” – “Од кого чув?...” – “Усі казали...”».

Тоді, в 1959-му солдатському, і явилось йому уві сні пророче видіння: «...начеб несуть мене, прохромленого, на тризубі, як на вилах-трійчатах, несуть, як прапор, а я боюсь упасти і тримаюсь за зубці, бо тисячі людей ідуть за розп'ятим на тризубі, як за прапором».

Мине тридцять років – і підніметься могутня хвиля всеукраїнського Руху, прапором якого стане Іван Драч, і розіпне себе він свідомо на тризубі – на цьому символі нашої незалежності й нашої вічної спраглості вибороти свободу.

Ці молоді, бунтівливі, непокірні шістдесятники шуму наробили не лише на літературному городі. Тривожною хвилею покотилися по обласних містах України судові процеси над українською інтелігенцією. 13–14 квітня 1966 року у Львові відбувся закритий судовий процес над М. Осадчим, М. Звиричевською та братами Горинями. З Києва прибувають на підтримку підсудних І. Драч, Л. Костенко, М. Холодний, В. Чорновіл, І. Дзюба.

Секретар Львівського обкому партії В. Куцевол доповідав ЦК КПУ: «В той же день, 15 квітня, коли заарештованих виводили з будинку суду, біля входу зібралося до 30 чоловік знайомих та родичів підсудних, у центрі яких знаходилися Костенко, Драч, Чорновіл, Холодний, які ображали працівників міліції та конвою, обурювались діями властей у зв'язку з арештом Горинів, кидали підсудним квіти та скандували слова «Слава!», «Слава патріотам!», а на адресу радянських органів кричали: “Ганьба!”».

Ще в лютому 1966 року Іван Драч разом з іншими, стривоженими процесами в Луцьку та Івано-Франківську, а саме: із З. Франко, М. Коцюбинською, І. Дзюбою, Г. Кочуром, Ф. Жилком, Б. Антоненком-Давидовичем – усіх їх 78, підписує лист на ім'я прокурора УРСР Ф. Глуха і голови КДБ України В. Нікітченка, в якому висловлюється стурбованість наростанням судових процесів і прохання дозволити бути присутніми на процесах над їхніми друзями і близькими знайомими.

26 травня 1966 року на відкритих партійних зборах письменницької організації Києва, на яких натхнення і безкомпромісна Ліна Костенко захищала під овації творчої молоді І. Світличного, П. Заливаху, М. Косіва, Б. Гориня, а їх із таким же запалом підтримував І. Драч, упертому Драчеві виголосили сувору догану. Подумав-подумав – і приніс до парткому СПУ лист-покаяння.

Його милостиво простили, а він 15 листопада 1967 року вже слухає справу В. Чорновола у Львівському обласному суді. А поряд із ним сидять та ж Л. Костенко, І. Дзюба, А. Горська, І. Світличний, В. Лучук. Їх багато, тих, хто хоче знати, за що комуністична система судить інтелігентів.

Тоді Драч стає мовчазніший, скупіший на слова, ощадливий в діях, обережний... Що це, інстинкт самозбереження митця, який інтуїтивно відчуває, що він мусить, він повинен із Божої волі творчо самореалізуватися, а для цього йому доводиться йти на компроміси навіть із власною совістю? Чи це спалахнув востаннє ледве жевріючий вогник віри в можливість самоочищення від сталінської скверни комуністичної системи, який прагнув роздмухати несамовитий демагог-реформатор Хрущов? А можливо, поета накрила хвиля зневіри в те, що вдасться щось змінити в цьому ідеологічно зацементованому суспільстві, і він покійно схилиє сократівську голову перед цинічною самовпевненістю партійних зверхників? Хто зна, хоча, мабуть, совість примусово гнала його на самоприниження і покору, змушувала класти буйну голову на гілляотину вимушеного каяття ота невситима жага творчого самоспалення, ота, за словами Івана Дзюби, «скімлива душевна незакінченість, моторошна невіднайденість, постійно поновлювана незгармонізованість...».

...Бреде цей поетичний їжак принишклими від передчуття снігів конча-озерними лугами, збиває ціпком попелясті порхавки, дивує ними цікавого Рекса, який занюхує цей осінній луговий тютю і чмихає, аж качки зриваються на крила. Його погляд зривається слідом за ними, і перед його зором відкривається гігантський екран українського неба. Можливо, уява його спалахнула новими кінообразами чи відродила ті, які з'явилися в «Криниці для спраглих», у «Камінному хресті», у фільмі про Лесю Українку «Іду до тебе», в «Пропалій грамоті» і «Вечорах на хуторі поблизу Диканьки», у «Київській фантазії на тему дикої троянди-шипшини» – «І в звуках пам'ять відгукнеться».

Перед фільмами, які невідомо ще чи народяться, творилися кіноповісті – своєрідні виповідання всього того, що повинно було б з'явитися на екрані. Від першої кіноповісті «Криниця для спраглих», яку Іван Драч захищав як диплом по закінченню Вищих сценарних курсів у Москві, до найновішої про гетьмана Івана Мазепу (обидві творилися у творчій проекції на режисерське новаторство Юрія Іллєнка) поет мислить такими символічно масштабними образами, які наче й просяться на гігантський екран українського неба.

Нема серед живих друга, режисера Юрія Ткаченка, який зняв «Вечори на хуторі поблизу Диканьки», пішов із життя славетний Іван Миколайчук, із яким він написав «Київську фантазію на тему дикої троянди-шипшини»... Сумно, гірко поетові, бо ще так гостро манить це диво-кіно, яке вхопило в полон із дитинства і не відпускає... А як хотілося б екранізувати «документальну драму-колаж у двох частинах, відтворену за листами, спогадами та віршами, доносом та розпорядженнями, які стосувалися Т. Г. Шевченка і його похорону на Чернечій горі», під назвою «Гора»! Бо ж й досі «Горить перед очима геометрично безжальний прямокутник», манить тривожним холодком передчуття дива «цей білий рентген атомної доби», знову й знову кличе «цей білий амвон другої половини двадцятого століття»... Доводиться роздвоюватися, хоча він, кіновіруючий, ніколи не полишав першої віри – поезії:

«Я б, напевне, помер, якби не було кіно», —
Сказав я собі якось і моторошно здригнувся.
Оглянувши принишлий німий кінозал,
І ще один з кіновіруючих
Душу віддав органу поезії...

(«Кінобалада»)

Хто зна, що, які думки, які образи-фантазії породжує насолода самотністю, як часто огортається душа осінніми настроями, відчуваючи за спиною вечірній холодок привтоми від крутого життя й «завідного».

Та хай не вигасає сонячне горнило творчості – для смутку нема розгону на безмежному полі поетичного мистецтва:

Ще літа твої літання
Мчать на конях кутих конях
Ще цвітуть для тебе губи
Ще дівчата роси ронять.

Микола Жулинський

Інтерв'ю

«Кожній квітці на землі відповідає зірка в небесах...»

З усіх означень мені найближче – людина. І все людське мені не чуже – не боюся повторювати цю стару сентенцію. Я гуманітарій сільського походження, весною мені хочеться копати і сіяти, садити і загібати. Але ось учора студенти Київського університету запросили мене поїхати в Холодний Яр пошанувати повстанців 20-х років і, особливо, письменника Юрія Горліса-Горського. Найбільша втіха – тисячі людей в селі Мельники, де мені довелося виступати над могилою головного отамана Василя Чучупаки. Приїхали не лише студенти близького Кіровоградського університету, але і з неблизького Закарпаття. Люди на Чигиринщині найближчі за ментальністю до галичан, які пережили страхіття і героїзм сорокових – п'ятдесятих. Саме там, недалеко від Холодного Яру в селі Трушівцях, колись знімали ми «Криницю для спраглих».

Так хто ж я такий? Людина, якій дуже боляче Україна. Все, що вмію, намагаюсь підпорядкувати цьому болю – розум і серце, талант і недолугості, спритність і нездалість, інтуїцію і прозріння. Дуже не люблю пишних слів і дурної категоричності. Більше діла і менше базікання. Коли в політиці кожен другий – месія, дуже хочеться бути весняною бджолою...

Є таке бажання: «Дай Боже Вам віка і здоров'я!» Отож Бог мені вділив віка, не обділив і здоров'ям, а чим обділив – то він сам краще знає, а ви здогадуєтесь... «Раніше ти літав, а нині – ходиш», – якось мені сказала одна моя знайома. От і вся вікова різниця. Двадцятип'ятилітнім я був студентом університету, якого вже збиралися виганяти за антирадянщину, але який вже мав написані дві поеми «Смерть Шевченка», «Ніж у Сонці» – Гончар і Загребельний, Дзюба і Павличко відстояли мене. Параджанов і Вінграновський показали мені дорогу в кіно. Я був захланний до знань, ковтав усе, що міг. Бажан був мені дорогий не лише талантом будівничого, але й енциклопедизмом. 25 краще, ніж 75. А в останній цифрі дуже багато смутку і розчарувань, доля виламує тобі хребта і виїдає душу, а ти маєш посміхатися на всі зуби і не здаватися.

В українській долі стільки страхітливих і жорстоких, що навіть твої нещадності не поціновуються на найвищу міру. Від 25-літнього багато збережено і не розтринькано, світ жорсткий, але і прекрасний, а 75 – це тричі по 25. Все ж ми в цих вікових параметрах вибороли незалежність, хоч і дуже пошматовану і погризену, все ж дещо вдалося здійснити і в поезії, і в кіно, а політика – каламутна течія, але коли взявся іти і знаєш куди – не нарікай. Іронії та глузду досить, аби не зупинятися...

Тичину любив зі школи, особливо за максимум:

Відвертим будь, але не всім ти одкривайся.
Сміливим будь, але на техніку зважай.
Ніколи, як вогнем, з ідеями не грайся.
Коли узявсь іти, кінця ти доходжай.

Я писав кіносценарій «Інтермеццо» за Коцюбинським для Параджанова, любив Ван Гога і Сар'яна, «Соняшник» Гніздовського і безліч соняшників Марії Приймаченко, а мамині так винюхував на городі, що ніс навіки залишився в золотому ластовинні.

Це ж Юрій Липа казав, що Україну треба поставити лицем до сонця і до моря, як ставлять до сонця хати, а ви питаєте, чи це спонтанне?! Суцільна органіка із золотим хвостиком. Степова Еллада за Гердером дивиться на світ золотими очима соняшників.

Рильський в шістдесяті написав статтю «Батьки і діти», де йшлося про Вінграновського, Коротича і мене, грішного. Стаття була на підтримку, але були там і деякі критичні зауваження.

У поемі «Ніж у Сонці» класику запам'яталась строфа:

Навіщо я? Куди моя дорога?
І чи моя тривога проросла
Од сивої печалі Козерога
В гливке болото рідного села?

Що таке «сива печаль Козерога», я не знаю, писав він, а от про болото допитувався. Класик означив запитально щось на зразок, «а де це молодий поет знайшов таке невпорядковане село»?... Дійшла газета і до Теліжинець. Старий вчитель Федір Півторак приходив до мого батька політикувати, сам недавно повернувся із заслання, яке одбував у Карелії. Мати якраз варила борщ, а батько слухав старого вчителя – засланця і непоправного графомана, який напучував моїх оторопілих батьків:

– А що це таке наш Іван написав, за що критика?

– А як далі буде писати про болото, то загримить аж туди, звідки це я недавно приплентався.

Батько взявся уважно дивитися статтю, а мати на рецензію відреагувала негайно і досить критично:

– Коли ти будеш моєму синові таке пророкувати, то забирайся з хати зі своєю газетою!

І, щоб поставити логічну крапку в діалозі, витягла горщик з печі – і хряп ним на долівку. Чи то сперсердя, чи то од хвилювання.

Учителя винесло з хати, і нічим було снідати...

То хіба в такої рішучої матері можна було бути не живим, а папір'яним поетом?! Максим Тадейович ніколи не дізнався про такий відгук на його статтю «Батьки і діти» та коментар до неї...

Літом 1961 року після публікації «Ножа у Сонці» з передмовою Івана Дзюби ми з ним подружили, і якось він увечері завів мене до Леоніда Новиченка. Критик був офіційним «законодавцем мод» і значив у літературі все.

Я прихопив свій рукопис і кілька годин читав маститому критику свої вірші, а мій товариш тим часом... тьоснув до дівчат. Коли вже після першої ночі він прийшов за мною, щоб забрати мене на ночівлю, бо мені ніде було ночувати (студент без гуртожитку!), ми з академіком затято дискутували. І коли Дзюба запитав про враження, господар був коротким:

– Напишу передмову!..

А справа в тому, що напередодні на рукопис негативну рецензію написав був Микола Нагнибіда.

Новиченкова стаття з'явилась у Держлітвидаві 1962 року... Десь за кілька років згодом на мій цикл «Моя Шевченкіана» він у кулуарах Інституту літератури відгукнувся нищівно: з любов'ю... і сарказмом:

– Новий маланючок!

Старий Маланюк ще був живий...

Згодом ми то мирилися, то сварилися, але мене завжди вражала його ерудиція і широта поглядів, дружба з Бажаном, зацікавленість суміжними мистецтвами, всесоюзним процесом.

Коли до свого 50-ліття я підготував двотомник, видавництво, те ж, що випускало мою першу збірку, логічно запросило його ж до передмови. Він був цікавим співрозмовником, багато читав, багато пам'ятав – його непересічна постать не вивітриться з моєї голови... «Компендіум» – останнє слово, що запам'яталось від нього і дуже йому пасувало...

Як на мене, події почалися з книжки «Правда кличе» Д. Павличка, яку заборонили. Згодом приїзд М. Вінграновського і фільм «Повість полум'яних літ» з Іваном Орлюком. О. Гончар був головою Спілки письменників, а Павло Загребельний редактором літературної газети

– звідти публікації на шпальтах літературних статей І. Дзюби, віршів М. Вінграновського і Л. Костенко, В. Коротича, М. Сингаївського, а згодом – В. Симоненка і Б. Олійника, новел Є. Гуцала і В. Дрозда, В. Шевчука, мальованих рецензій Ю. Щербака... А поруч у кіно – С. Параджанов, Ю. Ілленко, М. Машенко, Л. Осика, А. Войтецький. А в музиці Л. Грабовський, В. Сільвестров, В. Губа, а ще художники – В. Зарецький, А. Горська, Л. Семикіна, Ю. Якутович, С. Данченко, Г. Гавриленко.

«Шістдесятництво» – це цілий материк.

Це була одлига після партійного з'їзду, і напруга всенародних сподівань сублімувалась у творчих пошуках молодого інтелігенції. Та «шістдесятництво» пробилось і в класиків – П. Тичини, М. Бажана, А. Малишка, Л. Первомайського:

Я буду вчитись у вас, молоді поети,
Але й вчитиму вас...

Я вчився в Москві (1962–1964 рр.), коли їхав з Києва, мене завжди проводжали десятки людей, згодом я дізнався, що це були «шістдесятники» і широкий загаль людей чекав жертвості і серед поетів, найбільше ними були поети-мученики Василь Симоненко і, особливо, Василь Стус.

Миколу Вінграновського я любив особливо. Дивовижно красивий, наче легінь з іншої планети – улюбленець дівчат, з неповторним тембром голосу, бракувало йому одного пальця на руці (націоналістам він розповідав, що це йому одрубали комуністи, а комуністам натхненно розказував, що виною цьому «УБН» – українські буржуазні націоналісти). Розповіді його були фантастичні, правду від вигадки було відрізнити важко. Особливо коли не обходилось без чарочки. Образи його поезії були органічними і модерними, мислив він розлого і простористо. Він жив у моїй кімнаті на Білоруській, 15, коли я вчився у Москві...

З критиків найбільше любив найталановитішого І. Дзюбу, з музикантів – Л. Грабовського, з художників – Ю. Якутовича.

Алла Горська взяла шефство над нашою сім'єю (І. Драч, М. Луцишин). Ходила зі мною в лікарню, де родила Марійка Максима, проводжала нас в Теліжинці до батьків. Досі вона стоїть у снігу – розкотисто весела, дивовижно красива і незнищима...

Зараз знову вигулькнула фальшива стаття, яку начебто Д. Павличко, В. Яворівський і я писали про В. Стуса. Років двадцять тому В. Яворівський ходив на суд і довів, що це фальшивка комуністів. Зараз знову вона комусь потрібна, хіба демократам. Я тепер знайшов свою видавничу рецензію 1968 року на першу книжку Василя Стуса «Зимові дерева». Надрукую в тритомнику...

Я написав передмову до дитячих віршів І. Світличного. Книжечка вийшла. Чому цієї передмови не взяли до книжки спогадів про І. Світличного, питаєте в укладачів. Бувають дивні речі – була виставка А. Горської в Музеї літератури, і її найбільшу за розмірами картину (шістдесятниці про шістдесятника!) – портрет І. Драча не експонували, видно, розмір картини завадив чи смаки творців виставки шістдесятників, хоча вона в запасниках музею є, Катерина Криворучко колись її забрала в мене. В Алли Горської і Віктора Зарецького була спільна майстерня, куди я часто ходив. Лишився один захопливий лист убитої, який свідчить про її чисту душу неофітки, яка щойно відкриває Україну. З Віктором Зарецьким мене поєднувала дружба до останніх днів його стражденного життя – тішуся, що і син їхній Олексій Зарецький та його дружина якось були моїми супутниками в польській мандрівці.

А Іван Олексійович Світличний якось обдарував мене дивним даром: коли я вчився у Москві, він заїхав у Теліжинці і завіз моїй старенькій матері пшона для курчат – був і такий дефіцит в останні роки правління Микити Хрущова...

Вчора ми поїхали на Черкаси і знову стали біля могили В. Чорновола. Я вірю, що його вбили, тому і шаную. Він був вибуховим і нетерплячим. На сесії Верховної Ради біг на трибуну відповідати опонентові, коли той ще не закінчив слова.

Я не пішов у депутати другого скликання, мені було нецікаво на сесії. Він мене затягнув знову в політику. Я прийшов у Рух і ходив на засідання правління. Коли я заперечував його тезам, він не давав мені слова. Так було не лише зі мною. Він був занадто авторитарним для такої демократичної структури, як Рух. Якось я сказав, що Алена Пашко, Лесь Танюк і Михайло Косів творять культ Чорновола, а розплачуватись буде Рух. Я став ворогом. Після його смерті я стояв у похоронній процесії, щоб попрощатись. До мене підійшла якась нетерпелива жіночка і сказала мені правду:

– Не йдіть на цвинтар. Ми вас там заплуємо!..

Я подивився в її чесні скорботні очі й теж сказав правду:

– Я вірю, що слини у вас вистачить...

Свідком цього були Люба Голота і Павло Мовчан... Якби у нас, крім слини, ще вистачало і глузду, можна було б упевнитись, що Чорновіл і Драч ніколи не були ворогами.

Правду говорять чимало людей, а от зуміти щось зробити, щоб вона запанувала бодай в якійсь сфері життя, – для цього треба особливої кебети. Та і можливість бути міністром не завадила б. Жорес казав про Францію, в якій століттями робили державу і протистояли їй (королі і революціонери), а в нас дуже високошановані когорти балакунів, а робити роботу мало хто вміє.

Рік назад я був у Львові на рухівському зібранні, це було у філармонії, як підібраний оркестр, всі виходили на трибуну, починаючи з представника церкви, і всі лаяли владу. Я тоді сказав галичанам те, що всім було не до шмиги.

– Порахуйте, скільки ваших людей в уряді, скільки у Верховній Раді – ніколи ще Галичина не була такою владоможною! Вже ж вам не заважають ні москалі, ні жиди, ні ляхи, а як стоять на заваді, то, може, ми не такі владоспроможні. Правда лише розкриває очі й заохочує до вміння. Знаю багатьох людей, які думають, що кажуть правду, але правда їхня куца і поверхова. Жоресів так багато, але у Франції були ще Монтені і Паскалі, а згодом Бонапарти і де голлі. «Кодекс» Наполеона вартніший війни, а відмова від Алжиру народила б у нас Сташинського...

Колись Лев Толстой писав, що всю правду про жінок (як приклад!) можна сказати, лише лежачи в труні і напівзакрившись віком труни. Сказав – і негайно закривайся! Я ще не лежу в труні й наражатись на таку небезпеку не збираюсь. Ще треба жити і щось робити. Чесність і відвертість, як вода і вогонь, вимагає досконалого розуму і віртуозного поводження з такими компонентами. Казати всюди і скрізь суцільну правду – може лише суцільний геній або повний ідіот. Слава Богу, що до таких не належу. Зате знаю кількох перших і багато других.

Перші стають у позу месій чи всезнаючих, але вони мені неприємні, і я їм теж не до шмиги. Вони знають, що я їх бачу наскрізь.

Других багатенько, і вони мені ріжуть правду-матку, а правда-матка не хоче бути зарізаною і виривається з рук... Отож іще живе – не зарізана.

Усе чесно, відверто, не минаючи «ані титли, ніже тії коми» – банальна така провокація вічно живе, всі закликають до неї, а вистачити спромоги здійснити її – катма. Мало бачу прикладів...

Краще в українській сучасній поезії – і є біль. Болить Дмитро Павличко. Болить Ліна Костенко. Болить Борис Олійник. Вже цих трьох мені досить, щоб не зауважувати жонглерів та акробатів. З естетамі складніше, бо вони потрібні для розвитку поезії. В пам'яті залишилась епіграма Олександра Підсухи:

Можу сонет, а можу й сонату,
На те я і Драч.

Ходжу по сюжету, немов по канату,
Невдаха-циркач...

Поет мусить володіти словом, як вершник Чингісхана конем. Слово має бігти за поетом, як лошатко. Коли ти вже заглядаєш у словник, до чого закликав Максим Рильський, будь обережним: твоя муза вже вибрала того, що більше здатен, більше спроможен – Миколу Лукаша чи Миколу Вінграновського, а для тебе день Святого Миколая може вже ніколи не прийти. «На Миколи або ніколи...»

Мені цікаві Л. Череватенко і В. Базилевський, В. Герасим'юк і Д. Іванов, М. Воробйов і В. Герасимчук, П. Мовчан і Р. Лубківський, П. Засенко і П. Осадчук, В. Лазарук і Д. Кремінь, І. Малкович і О. Довгий, П. Перебийніс і Д. Онкович, М. Сом і Л. Тома, А. Перерва і Т. Федюк... Спробуй назвати тих, кому не болить...

А ці мені цікаві тим, що їм – болить!..

А що вже казати про зболене жіноцтво: від Л. Голоти до М. Матіос і безкінечно... Від І. Жиленко до С. Йовенко... Від – і до...

Еквілібристика спустошених нам не загрожує.

Не лише кожне покоління, але й кожна людина, яка бодай один раз на рік вважає себе поетом, по-своєму визначає поезію.

Тіціана Табідзе вбили, а Галактіон Табідзе, геніального обдарування поет, був улюбленцем Сталіна. Та хіба Галактіон не носив муку за Тіціана та інших замучених протягом цілого життя? Хіба Максим Рильський не мучився за інших неокласиків – героїзм останнього вчинку Михайла Драй-Хмари, коли він «підставився» за молодого союзника і був розстріляний, може бути частиною такої ненаписаної української літератури, яка привабить багатьох байдужих і непросвітлених українкою.

Белла Ахмадуліна прекрасно переспівала цей вірш Галактіона Табідзе, а мені закортіло звернутись до оригіналу, колись я з моїми грузинськими колегами, звичайно ж, за столом не без вина, вів розмову про Тіціана і Галактіона. Листування Бориса Пастернака з грузинами, свого часу опубліковане у «Вопросах литературы» багато чого може розтлумачити. Сталін був сучим сином не лише українського народу. Але він прицільно залишав найобдарованіших, і вони носили свою геніальність, перемішану зі страхом, як коктейль віропідданства і послушенства.

Про це треба питати Поезію, чи запам'ятала вона серед мільярдів тих, хто приходив до неї, і моє ім'я. Вчора серед мотлоху своїх паперів надібав коротенький лист Омеляна Прицака, свого давнього знайомого з 1966 року, відомого вченого-тюрколога, який тоді був членом комітету по присудженню Нобелівських премій. Він свідчить, що висував Павла Тичину, Ліну Костенко і мене, грішного, на цю високу нагороду. Sapienti sat!..

А вибрали інших. І цього досить... Буває і таке, що нагороджених забувають, а ненагороджених цитують і теж забувають, хто це написав. Забуття – це найоптимістичніший лан людської історії.

Та Поезія на ньому пробивається зірками кульбаби сьогодні, а завтра пухом кульбаби (саме слово яке – кульбаба, а не какой-то там одуванчик-надуванчик!..). Хто просто тішиться, що йде весна, що можна знову топтати не лише ряст, але й кульбабу, хто з них салат робить, хто варення...

А от Катерина Білокур учила, що кожній квітці на землі відповідає зірка в небесах. І саме в цьому – Поезія...

20.04.2010

«Я прийшов знайти, а не шукати...»

Поет Іван Драч – яскравий представник романтичного шістдесятництва. Епохи, яка намагалась відійти в бік поезії чину, або ж чистої поезії, без обридливих ідеологем сталінської доби. Разом з тим літератори спонтанно творили щось на кшталт національної ідеї. Відтак чистої поезії не вийшло. Шістдесятники шукали правди та забороненої України. Отже, тяжіли до публіцистики. Хтось за це поплатився життям та свободою, інші на так званій «більшій зоні» писали в шухляду. У моїй розмові з Іваном Федоровичем щось залишилось неспростованим. Межа відвертості – особиста справа.

– *Шістдесятництво – конформізм інонконформізм. Як усе це існувало водночас і поруч?*

– Мені важко якось розмежовувати одне від другого. Таким був той час і то був мій час, і я мусив його освоїти... Знав, що не воюватиму з політичною системою, бо я безсилий її змінити. Я прийшов, щоб тут бути і прийшов знайти, а не шукати. Це не моя сентенція, а Пабло Пікассо. Пам'ятаю, коли редагувалась моя перша книжка «Соняшник», мені сказали, що їй не вистачає якогось ідеологічного прапорця... Що ж, будь ласка, я буквально на ходу, на коліні нашкрывав віршика про Леніна... Не задумувався, що в майбутньому воно може зовсім інакше трактуватися. Тим більше, що я був органічним піонером, органічним комсомольцем і був щасливий, коли став кандидатом у члени партії. Вірив, що матиму нарешті під ногами ту дорогу, коли можна буде змінювати цей світ. Після XX з'їзду КПРС я по-справжньому вірив у війну чесних ленінців із лютими ворогами-сталінцями. Хоча, якщо бути чесним, то і цим особливо не переймався. Більше метафорами та образними системами...

– *Тим не менше – існувала частина української інтелігенції, яка пішла за грати... Чи було це для Вас якимсь подразником чи, можливо, створювало психологічний дискомфорт?*

– Це все вже згодом відбуватиметься. Коли Микола Нагнибіда зарубав рукопис моєї книжки, мені сказали, що є один молодий цікавий критик, і найкраще передати книжку йому... Так у моєму житті з'явився Іван Дзюба. У той час приїхав уже Вінграновський, існував Коротич, з'являлися перші публікації наших віршів у «Літературній газеті», яку редагував Павло Загребельний.

Творилося середовище... Кожен мав якусь свою дорогу.

Загребельний узяв мене заввідділом художньої літератури у «Літературну газету». Я все робив так, як хотів. Це було для мене органічно і просто. Згодом, коли з'явилися інші люди, ми навчилися відчувати міру дозволеності й недозволеності...

– *Інші – це хто?*

– Чорновіл, Стус, Світличний, Сверстюк... У мене були такі рядки: «Перетрусиш кісточки дідів, червоний стяг розірвеш на онучі...» Коли ці рядки писалися, то я ще не замислювався, що це все є подразником для системи. Або ось таке: «Куди йдемо, яка нас віра кида на кам'яні вітри, якого діждемося звіра, щоб з ним сконати до пори, атомні цвяхи, мудрі бляхи і філософські манівці, і сита морда костомахи з кривавим прапором в руці». Вони писалися не як виклик системі, а як вияв світовідчуття...

– *Невже ви були таким уже аж зеленим юнаком? Не розуміли, що пишите крамолу?*

– З одного боку, було відчуття цієї крамоли, а з іншого думалося: а скільки дозволять чинити цю крамолу? І що буде потім? Видно, що треба було самому прийти до цього і пережити. А якби все відразу сприймалося, то ще невідомо, чи були б написані всі мої рядки.

– *Чи пам'ятаєте своє перше відчуття сильного страху?*

– Мабуть, воно вперше мною опанувало, коли за кордоном у націоналістичній пресі про мене з'явилися і статті. У журналі «Сучасність» Богдан Кравців написав рецензію, де аналітично доказував, що я є антирадянська людина й антирадянський поет. І він це все послідовно виклав, з аналізом епітетів і метафор. Мене запросили у ЦК компартії, щоб я прочи-

тав цю статтю. І я пам'ятаю, що відчув сильний страх. Кілька днів ходив довкола будівлі того Центрального комітету – і боявся зайти. Чи не вперше я поставив себе в контекст політичної ситуації, про яку раніше ніколи не думав. Я був настільки органічним комсомольцем і комуністом, що не допускав, аби мені хтось міг приклеїти ярлик «анти». Разом з тим усе відбувалося одночасно: поезія, вигнання з університету... Щоб якось видряпатися нагору, поїхав до Москви на сценарні курси, але і там мене доймали кадебісти. Якось я пішов на виставку американської графіки, познайомився з різними людьми... Цікаво... І мене там зразу накрили «нишпорки». Директором сценарних курсів був Міхаїл Маклярський – відомий кіносценарист і радянський контррозвідник. Він був одним із тих, хто причетний до вбивства Коновальця. Саме він, Маклярський, допомагав у Роттердамі Судоплатову. І от він згодом уже керує сценарними курсами... До нього прийшли з КДБ і кажуть, що тут у тебе такий-то з Києва. А він у відповідь: «А ето – мой. Ви, ребята, бросьте, я с ним сам разберусь». Так він відшив тих кадебістів у Москві і дав мені можливість учитися.

– *Неоднозначна епоха вимірювалася людським фактором, який теж не вкладався упросто в ложе...*

– Ніщо ніколи не вкладається.

– *Як ви ставитеся до тези Андруховича, що після тридцяти писати вірш не варто?*

– Нехай Андрухович щось із цього приводу скаже Уолту Уїтмену, який взагалі у 37 років почав. Чи Еліоту або Вольфгангу Гете, який у 80 років написав «Західно-східний диван». Не існує якогось канону чи закону.

– *А як двадцятилітній Іван Драч читавби сучасного Драча? Чи всеб йому там подобалося?*

– Це якісь дивні у вас питання... Може, щось би подобалося, а щось би й ні...

– *Я маю на увазі вашу останню збірку поезії «Противні строфи». Дуже неоднозначні відгуки про неї...*

– Може бути й так, що багато мав би претензій той двадцятилітній чоловік, хоча у двадцять він ще був дурний. Але вже у 25 дивився серйозно на білий світ і намагався з нього взяти якомога більше і ґрунтовніше. Потім, на жаль, теж усе це поламалося.

– *Мене у «Противних строфах» здивувала не тільки нецензурна лексика, ай нашарування публіцистики. Ви ж, мабуть, розумієте, наскільки такі речі недовготривалі в поезії...*

– Безперечно, але людина, наприклад, я – існую чи існував на той час, як політик, як громадський діяч. Я не задумувався, наскільки воно буде довговічне чи ні. Щось тебе припекло, і ти висловлюєшся в поезії; може, і не варто було так пристрасно захоплюватись, щоб аж матюкатися. Але таким був той час за емоційною напругою. Писалося – і згодом усе воно викинулося, і непотрібне воно все... Ловіння вітру...

– *Ви належите до першого призову депутатів до парламенту. Тоді в демократичному блоці було багато письменників. Очевидно, на них лягла певна відповідальність за мову й культуру. Чи використали вони все, що від них залежало? Чи, може, втратили золотий шанс? Розумію, що це для вас доволі втомливе запитання...*

– Та ні, зрозумійте просто такі речі: коли відбулося перше голосування за Президента і переміг Кравчук, то це стало характеристикою часу і суспільства. І Народна рада, яку очолював Юхновський, теж була ознакою часу. У ній перебувало 100–120 осіб і ніколи більше. Відсоток демократів у парламенті й електорат, який голосував за Чорновола, був приблизно однаковий – чверть. Тобто країна лише на одну чверть була готова до Незалежності. Це моя точка зору... Через те й біди такі... Письменники, які працювали в парламенті, хапались за будь-яку можливість, скільки вистачало їхнього розуміння, порядності й совісті... Усе ж треба було виборювати. Навіть прапор і герб. Доходило до абсурдних ситуацій, коли Кравчук доказував і пояснював депутатам, немов дітлахам нетямущим. Мовляв, поїдете за кордон у якійсь делегації, тож паспорти треба мати... Ну не можна ж так, якщо ми вільна держава... Нарешті,

проголосували з перевагою в один голос. Тепер вже й забули, і в голову нікому не прийде змінити прапор чи герб... Елементарних речей добивалися надзусиллями. Мій приятель з Америки приїздив, коли ще не було Секретаріату Президента, а лише його бліда подобизна – Канцелярія. Він привозив з Америки печатки, які замовлялися для президентської служби, – в саквояжах. Веду до того, що нашу незалежність творили з нуля, живими руками. Це сьогодні здається, що так було завжди.

– А тепер? Думаєте, ота чверть збільшилася?

– Думаю, що дуже збільшилась. Але наша біда в тому, що у головних провідників і претендентів на владу найголовнішим є отой золотий телець – долар. Навіть тоді, на початку хаотичних дев'яностих, було більше моральності, чистоти і порядності, ніж тепер, коли все перемішано з кров'ю, потом і грошима. Недавно я був у Вільнюсі на урочистому відзначенні 20-річчя Народного фронту в Литві. Там ще хоч щось залишилося, бо люди говорили про принципи моральності й порядності. У нас уже й забули, що такі принципи колись існували на світі.

– Література йшоу... Чи поєднувані це речі?

– Гадаю, треба подивитися на ті країни, в яких культура у вигіднішій ситуації. У німців, французів чи поляків. У них це все більш розмежоване і непоєднуване. Сен Джон Перс чи Пабло Неруда з усіма його комуністичними переконаннями чи Йоргос Сеферіс у грецькій поезії – то це одне. Є і шоу, але то зовсім інші речі.

– У шоу елемент пропаганди. Можливо, українським письменникам не залишається нічого іншого, як пропагувати себе... Ще таке питання... Упоємі «Чорнобильська мадонна» ви створили негативний образ такого собі творчого жевжика, мазунчика долі. Відомо, що його прообразом був поет Віталій Коротич. Анекдотом до виданих творів Коротича ви написали позитивну передмову...

– Ой, та написав... Мої друзі на неї відреагували гостро й негативно. Мовляв, у чоловіка й так гучний піар, а я ще більше підливаю масла... Розумієте, це вже стало наче модою: кидати кістку ворожості між людьми. І все це вважається дискусією. Я – за примирення і проти таких дискусій. Нічого доброго українській культурі вони не дають. Коли писав ту позитивну передмову, то хотів бодай трохи стерти гострі кути між українством і тими, що стоять за Коротичем.

– Негативна й позитивна роль літературних премій. Тобто само собою, що премія є стимулом для письменника, але ж, крім усього іншого, кожна така винагорода пов'язана з чіткими зобов'язаностями, згідно з якими, скажімо, Чарльз Буковскі не потикався б на «Нобеля»... Так само і Шевченківська... Тобто премія як стимул для кон'юнктури і для обмеження творчості...

– Мабуть, ви маєте рацію. Коли йшлося про те, кому присудити Нобелівську премію – Чеславу Мілашу чи Ярославу Івашкевичу, то премію дали Мілашу. За те, що він був антирадянським, викладав в американському університеті і на Заході був більше знаний. Тоді як Івашкевич, на мою думку, більш талановитий і шанований у Польщі, мав Ленінську премію... Тому ні про якого «Нобеля» не міг думати. Ось вам і ставлення до таланту з погляду кон'юнктури. Звичайно, кожна премія виставляє певні обмеження для письменника. Коли йдеться про Шевченківську, то найдикише те, що її обговорює величезний загальний людський. Якщо вже вибрали тих 10–15 людей і довірили їм, то вже нехай вони самі... Але оте загальне розмусолення, коли доярки хочуть впливати на літературний процес...

– Проте цього року склалося враження, що і Шевченківський комітет, і письменники-претенденти дійшли до якогось апофеозу...

– Цей рік для мене, мабуть, уже останній. Має бути інший склад комітету, іншого голову шукають... Я був у кількох комітетах: при Гончареві, Дзюбі і оце за Лубківського. Я вже бачив різні варіанти проходження і так далі...

– Стільки подій, почуттів, емоцій за плечима... Ви ж бо поет... Можете сказати про себе, як про втомленого романтика?

– Чи я втомлений романтик? Може, я людина, яка втомилася жити. На жаль, розвіялось надто багато ілюзій. Я їх усіх пережив і бачив, як вони на очах руйнувалися... Можу відверто про це казати. І разом з тим стільки неймовірно цікавого і прекрасного існує у цьому житті! Знамениті виставки, які відбувалися в Національному художньому музеї: Пікассо, Параджанов, Піросмані, Гойя... Усе це я сприймаю на «повну катушку» – і радію. Тривожить, що дуже поволі формується політична система: вона на якомусь первинному освоєнні й заковтуванні влади і капіталу. Порівнюю нашу систему з болгарською, польською чи литовською. У мене залишилися контакти по політичній, літературній і кінематографічній лінії. У нас, на жаль, найпервинніша субстанція – протодемократія. Через те так важко усе дається.

Розмовляла Уляна Глібчук
2008

Статті та есеї

Духовний меч Григорія Варсави Сковороди

Він приходить до нас сучасником не за примусовим покликом ювілею, а по святому праву володаря наших душ, за чистоту і благородство яких він і досі веде подвижницьке життя-боротьбу. Філософ був духовним мечем своєї доби, криця його думки гостра і витверезуюча, войовничий пал – бездонний. Пристрасть агітатора і полеміста, вириваючись із теологічних нашарувань освіти і середовища, доби і різнорідних впливів, знаходить і в наших посипаних попелом Освенціма і Хіросіми серцях вдячний відгук.

Бодлер у дусі вірувань своєї доби твердив, що у кожної людини в будь-який момент життя наявні два імпульси, два устремління: до Бога – один і до сатани – другий.

Бажання Бога – це духовне піднесення, бажання сатани – це радість падіння в світ тіла. Сковорода, цей духовний вікінг, перебував у стані безперервного піднесення – він вийшов на освоєння нових філософських материків, але, як найбагатший материк, відкрив і освоїв самого себе.

Дивуючись йому, його виснажливому максималізму, який доводив конфлікт між зовнішньою оболонкою людини і внутрішнім духовним ядром до граничної напруженості, дивуючись його вражаючим відкриттям в інтелектуальній сфері, шукаєш глибинне коріння цього дивного феномена слов'янської духовності. Звичайно ж, цей «південний парадокс» був останнім могутнім сплеском Києво-Могилянської академії. Дехто з дослідників шукав витoki його кипучого механізму в конфлікті між варварською структурою характеру козака і «душею елліна», та вже коли зайшла мова про варварство козаків, то багато з них закінчували європейські університети, та й сама Київська академія в своєму розквіті нічим не поступалась перед останніми.

І. Світ, який його ловив

Життя Сковороди в основному помістилось у тому часовому обширі, що був позначений царюванням двох жінок – Єлизавети і Катерини II. Обидві силою захопили престол і проводили політику зміцнення самодержавства і розширення привілеїв дворянства. Правління обох імператриць позначилось посиленням кріпацтва, яке нічим не різнилось від рабства.

Нюанси і подробиці суспільного життя тієї епохи входили, хоча і досить опосередковано, в кров і плоть творчості Сковороди, були тим суспільно-політичним кліматом, у якому виросла і міцніла його непересічна особистість.

Пильніше ж пригляньмося до того світу, що розкинув був свої тенета на нашого любомудра, уважніше простежмо, з якої каторги житейських обставин виборсалось його чисте серце.

Ще в роки дитинства Сковорода перед українським панством постало епохальне завдання: навчитись бути справжніми панами. Виявляється, здійснити це було не так просто. Ось вельми цікаві рядки зі щоденника генерального підскарбія Якова Марковича, якому теж доводилося сушити над цим свою сановну голову: «1736 год, апрель... 1) День и ночь были изрядные, а к свету морозец. 2) Отправлен Шох, а велено ему приездит мая 2-го и привезти ведомост или расположение людям, як робит панщину...»

Закріпачення селянства на Лівобережній Україні було розпочато 1760 року універсалом гетьмана Кирила Розумовського. Указ Катерини II 1768 року підтвердив цей універсал. 3 травня 1783 року кріпосницький стан було запроваджено остаточно.

Варто згадати слова Енгельса про те, як Катерина II зуміла обвести круг пальця навіть енциклопедистів і перетворити петербурзький двір на штаб-квартиру європейського просвітництва. Старий фернейський мудрець, улесник і хитрун, бог філософів Вольтер то у листах падав на артистично тремтячі коліна перед «мудрою» царицею, Семірамідою, «філософом на троні», то позаочі називав її Cateau – Каткою. Ось зразок вольтерівського вірнопідданого стилю: «Мені невідомо, за допомогою якого письмового приладдя сусід ваш, китайський імператор Кень-Лунь, написав свою прекрасну поему про Мукден, в якій переконує свої народи в тому, що прабабкою його була непорочниця. Це не раз уже бувало, а що дуже рідкісно, так це те, щоб на берегах Неви була героїня, що затьмарює героїв Греції та Риму».

Ця «героїня» на Україні закріплювала класове розшарування і в той же час складала закони рівності, перед якими розтоплювались серця Вольтера і Дідро.

Новиков, виступаючи під псевдонімом у «Трутні» проти журналу Катерини II «Всяка всячина», намагався розвінчати політичну гру імператриці в освіченого монарха, гнівно таврував кріпосників, чиновників-здириків, а хліборобів називав «годувальниками вітчизни». По розгромі повстання Пугачова, в роки посилення реакцій, Новиков захопився масонством, «братством всіх людей». Не містичні шукання приваблювали його, а віра в можливість перевищення людей, розбещених інститутом кріпосництва. Близько третини всіх книг, виданих у ті роки в Росії, вийшло з друкарень цього великого просвітителя.

У 1788 році Новиков присвоює побудованій ним школі назву Катерининської і робить напис: «Храм Мінерви присвячую Мінерві російській». Та «Мінерва російська», налякана європейськими подіями, і особливо – пугачовським повстанням, уже не задовольняється епіграмами на сторінках свого журналу у відповідь Новикову. Моральні засоби вичерпані, тепер владарює груба сила: під нікчемним приводом порушення регламенту про друк було видано наказ про арешт Новикова. Вести цей процес доручено князям Прозоровському і Шешковському, петербурзькому і московському поліцеймейстерам. Та Катерину, яка довгий час була «другом» просвітителя, раптом осяяла ідея: навіщо взагалі суд, адже вона – імператриця! – і без всякого судочинства наказує ув'язнити просвітителя на 15 років до Шліссельбурзької фортеці. Лише після цього власноручно при допомозі вищезгаданих Прозоровського і Шешковського проводить слідство, блискуче ілюструючи мудрість своєї сентенції, зреної наче спеціально для Вольтера, аби мати славу «вольтер'янки на троні»: «Лише найбільш варварське судочинство може допустити слідство після вироку».

Радішеву за його розуміння свободи стелилася дорога до Сибіру, а тим часом запряжена в тридцатерик карета її величності, обладнана для далекої подорожі, мчала на Україну. Кабінет, салон на вісім осіб, столик для гри, маленька бібліотека (Семіраміда ж!) – всі зручності – карета-люкс, та й годі. Фаворит Мамонов поруч, у його вірнопідданих очах горить бажання вмиль виконати будь-яке розпорядження цариці-матінки. 14 інших карет і 124 підводи везуть почет.

На станціях для ночівлі нашвидкуруч побудовані й умебльовані палаци дерев'яні. У крихтих галереях на столах різноманітні напої. Всюди розкіш і безлад, всюди пишність і незручності. Канцлер Безбородько приходить у розпач од надмірних витрат.

Імператриця так багато чекала від святого міста Києва, та місцевий губернатор Рум'янецв мало що зробив, щоб зустріч обставити з належною урочистістю. На дорікання фаворита Мамонова фельдмаршал гордо відповів: «Скажіть імператриці, що моя справа – брати міста, а не прикрашати їх». За прикрашання в прямому розумінні цього слова взявся князь Потьомкін. З цієї подорожі символом оковамилювання на довгий час стають так звані потьомкінські села. Саме вони увічніли ім'я катерининського вельможі. Один з помічників Потьомкіна Чертков писав: «Я був у Тавриді з його високістю на два місяці до приїзду імператриці... і запитував себе, що вона може дати її величності. Тут не було нічого. Коли ж ми приїхали сюди з її величністю, то бог відає, які тільки дива тут сталися, і біс його знає, звідки з'явилися тут будівлі,

армії, поселення, татари в багатих шатах, козаки, кораблі. Я ходив неначе вві сні. Я не вірив очам своїм...»

Та не могли ці тимчасові перетворення статися по щучому велінню; інші сучасники «потьомкінських див» писали про те, що діялося за лаштунками цієї грандіозної вистави. «Все це було досягнуто за допомогою насильства і страху і спричинилося до зруйнування кількох провінцій, – засвідчує Ланжерон. – Із заселених губерній Малоросії, де імператриця не мала проїздити, вигнали все населення, щоб розташувати його по цих пустелях: тисяча сіл була на певний час позбавлена мешканців, яких перевели разом з їхньою худобою на різні тимчасові станції. Для них нашвидкоруч побудували села на пагорбах поблизу Дніпра. Коли імператриця проїхала, цих нещасних малоросів знову погнали на старі домівки. Багато померло під час перегонів... Коли я став губернатором цих провінцій через тридцять років, я міг переконатися в достовірності всіх подробиць, які мені спочатку здавалися неймовірними».

У Дніпровській флотилії, що везла імператрицю до Херсона, було 80 суден, які обслуговував екіпаж з 3000 матросів. Три великі розцяцьковані барки під вітрилами пливли попереду на рівній відстані одна від одної: «Днѣпръ» віз імператрицю, «Бугъ» – Потьомкіна, «Сновъ» – графа Безбородька, за ними десятки суден з поштою, іноземними гостями, дипломатами. Золото і шовк сяяли на палубах, лунала музика. Кожен з гостей мав на судні кімнату й кабінет з розкішним урядженням. Ціла флотилія дрібних човнів і шлюпок безперервно сновигала обабіч ескадри.

Три мільйони коштувала Понятовському зустріч Катерини в Каневі. Веселий гомін, музика, пісні, та від того графу Безбородьку не стає веселіше: канцлер імперії знає, що замість чотирьох мільйонів, асигнованих на дорожні витрати, вже давно витрачено вісім, а бенкетам немає кінця-краю. Казна виснажена, зате здивована Європа. Народ заплатить за все.

У 1787 році Катерина проїхала через Харків. Сковорода, як видно з його листів, жив цей рік у селі Гусинці в родині Сошальських. До приїзду імператриці він, очевидно, лишився байдужий, бо ніде не згадує про подію, якій стільки уваги приділяла офіційна преса. Та народні легенди творять своє. Нібито Катерина так багато начулася про Сковороду, що захотіла його побачити. Побачила і здивувалася. «Чому ти такий чорний?» – запитала, порівнюючи в уяві цього засмаглого степового філософа з фернейським мудрецем, як називали Вольтера. «Е, вельможна мати, – відповів Сковорода, – хіба ти де-небудь бачила, щоб сковорода була білою, коли на ній печуть та смажать і вона вся в огні?»

Збереглися й інші відомості про те, що Катерина зацікавилася Сковородою. За словами Ф. Н. Глінки, вона послала йому запрошення переселитись у столицю. Посланець Потьомкіна здивався з філософом на околиці села. Він сидів з флейтою біля дороги. Поруч паслася вівця господаря, в якого гостював Сковорода. Вислухавши запрошення, він відповів:

Скажіть матінці-цариці, що
мені моя сопілка і вівця
Дорожчі царського вінця!

Яскравим представником офіційної літератури того часу був проповідник Софійського собору Іоанн Леванда, що, як і Сковорода, закінчив Київську академію. Син бідного київського шевця Василя Сікачки, заплющивши очі на злигодні народу, з якого вийшов, безсоромно славив вінченосну правительку. Мовляв, по всій імперії міста всілякого добра повні, поля хлібами вкриті, левади – чередами... і сльози струмками не течуть... Безпека, радість, веселість усталилися твердо, повсюдно чути голос безтурботного співвітчизника, що радісно вправляється у ділах своїх...

Варто порівняти цю словесну безсоромність з філософськими шуканнями Сковороди чи безжальною прозою Радіщева, щоб зрозуміти, яку мужність треба було мати, щоб писати правду.

Усіх барв райдуги не вистачає Іоанну Леванді, щоб розмалювати належним чином найпрекраснішу катерининську імперію.

«Чим же ти бідна? Чого тобі не вистачає? Чи освіти, чи знань, мистецтв, доблестей, добродіянь, законів, установ, багатств, достатків, жертв, приносів, честі, поваги, страхів, слави, перемог, мудрого урядування, безмежних засобів до безконечного піднесення твого?...» Епоха Катерини II – це «дні урочисті». Пора владарювання її – це «пора слави». Селянин мусить бути щасливим, бо хліб буде приємний монархині, воїн теж має бути щасливим, бо гине за царицю-матінку. Судді її – ідеал служителів закону всіх часів і народів, вони не знаються ні з неправдою, ні з хабарництвом (не вірте Сковороді!), вони «втирають сльози сиротам», їх «неправда боїться», «лжа труситься»!

Та не подумайте, що Іоанн Леванда був самотнім одописцем. Він був у доброму гурті холоуїв, що наввипередки один перед одним накладали позолоту на розколотий і розтрісканий фасад імперії.

Префект Харківської семінарії Андрій Прокопович царську деспотію може виправдати філософськи, а поняття «свободи», що водило Сковороду немірними слобожанськими дорогами, схарактеризувати у вірогідданчому дусі з усією проповідницькою безпосередністю.

Місію філософа Андрій Прокопович вбачав у виправдовуванні і ствердженні навколишньої дійсності, та ще в умінні примусити вірян з любов'ю носити ярма і бути від цього щасливими.

Митрополит Самуїл Миславський, теж сучасник Сковороди, з приводу «найрадіснішого, найочікуванішого» приїзду Катерини II до Києва 1787 року теж розсипав перед Семірамідою усе багатство винесених з Київської академії риторичних фіоритур:

«Які ж бо спорудимо тобі вітварі! Які ж бо поставимо жертovníки! Який фіміам воскуримо!»

«Воскурінням фіміаму» займалась офіційна література – це стало її основним покликанням, її провідною тенденцією...

А в той же час козацька старшина розперізувалась – вона стала вельможним дворянством. У 1743 році в Полуботка було 1269 дворів кріпосних, у Кочубея – 1193, Рогузинського – 520, Апостола – 518, Корсака – 513, Лисенка – 415, Скоропадського – 405, Галагана – 377, Лизогуба – 362, Безбородька – 252, у Маркевича – 250 дворів. Та минуло півстоліття, і багатства вирости неймовірно – воювали за кожну живу душу, вільну душу робили кріпосною, болото неволі стояло в горлі народу, але позбутись його було несила. Коли бунчужовий товариш А. Свічка в 1743 році мав 24 двори, то його син П. Свічка в 1792 році мав уже 4945 селянських душ. Діти козака Грицька, за панським наказом, гарапникували на конюшні дітей колишнього козака Степана – і не скоро ще народиться у Моринцях хлопчик, який буде козачком у пана Енгельгардта. Це він, змужнівши, кине в обличчя можновладцям гнівне застереження: «Схаменіться, будьте люди, бо лихо вам буде!»

Моральний розклад суспільства, пияцтво, хабарництво досягли свого апогею. Ще останній гетьман Кирило Розумовський в окремому універсалі попереджав:

«Його ясновельможності власними спостереженнями зауважено, що в народі малоросійському винокуріння такої сили набрало, що од великого до найменшого господаря всі, без розмежування чину й гідності своєї природної, однаково винокуріння чинять по всьому малоросійському краю, так що лише той вина не курить, хто місця для винниці не має: од чого хліба, в Малій Росії уродженого, настільки величезне щорічне понищення буває, що ця країна, на відміну від інших, на випадок недороду небезпекою голоду загрожена мусить бути».

Додаються і конкретні приклади винокурної загрози. Ось вістка з батьківщини Сковороди, з Лубенського полку: «...Полковник лубенський Кулябка доніс ясновельможності, що багато козаків з його полку, не маючи власного свого потрібного хліба, закупають його по торгах дорогою ціною і вино курять не для якої користі власної, але ради одного пияцтва, і ліси свої вирубкою для винокуріння спустошують так, що і для опалення в хатах ледве що лишається. Та й козаки, що винокурень власних не мають, в інших беруть вино відрами і барилами, вишинковують до занепаду і пияцтвом країну виснажують».

Пияцтво за часів Сковороди було поширене і в монастирських стінах, як і інші ганебні атрибути тогочасних суспільних відносин, – хабарі, підкупи, здирства.

Молодша братія ходила навшпиньках перед старшими. Хабарі доводилось давати не лише владиці, але і його келейникам, півчим, навіть фурманам і кухарям. Так робив, наприклад, ігумен Новгород-Сіверського монастиря Євстафій Пальмовський стосовно чернігівського архієрея. У «реєстрі» витрачених отцем ігуменом у Чернігові грошей було записано:

«Куплено вина отцю архімандриту Троїцькому кварт чотири і три чвертки; кожна кварта по двадцять вісім копійок, разом грошей один карбованець тридцять одна копійка.

Дано півчим великим карбованець та малим двадцять п'ять копійок, разом грошей карбованець двадцять п'ять копійок.

Пономарям катедральним дано копійок десять.

Куплено отцю наміснику катедрального на поклін булок за чотири копійки.

Дано конюхам архієрейським грошей двадцять копійок.

Кухарям архієрейським грошей двадцять копійок.

Піднесено його преосвященству отцем ігуменом Паїсієм імперіала в десять карбованців...»

Ніщо так чудодійно не впливало на духовну машинерію тогочасного суспільства, як оце старанно розписане і регламентоване грошове мастило, яким змашувалися всі маховики і шестірні, всі гвинти і гаєчки величезної машини духівничого клану.

І от серед такого морального занепаду, наче демонструючи невмирущу життєву силу народу, народжуються люди дивної духовної чистоти!

Сковорода розкриває сучасникам безцінні скарби власної душі, даючи їм духовну поживу, а безстрашний лицар Семен Гаркуша утверджував справедливість силою, забираючи в багатого і віддаючи бідному.

Гаркуша теж учився в Київській академії і в класі філософії був одним з перших. На філософських диспутах він перемагав своїх супротивників. Сучасники Гаркуші, за свідченням Г. Данилевського, говорили про нього, ніби він, обдарований чистим і здоровим розумом, дивився на світ без упереджень, співчував пригнобленим, будь-яке насильство його обурювало. Він відчував у собі покликання викоренити зло, забрати в сильного можливість знущатися над слабшим.

Як пише Квітка-Основ'яненко: «Гаркуша, запалений на викорінення зла, виходить на діло. Він не вбиває, але, дізнавшись про хабарництво суддів, про їхню зажерливість і несправедливе управління, з'являється, виставляє перед ними злочинства, неправди їхні, намагається навести їх на справжній шлях переконаннями, умовляннями, погрозами... Кажуть, Гаркуша – грабіжник. Ось із якою метою забирає він у декого його маєток. Почувши про купця, що зібрав, або, вірніше сказати б, зідрав, з чого лиш міг зідрати, величезне багатство і не пускає його на загальне благо, або, провідавши про злочинного лихваря, який скористався слабкістю ближнього і розорив його непомірними процентами і надмірними нарахуваннями, – Гаркуша з'являвся перед такими, забирав неправедно ними нажите, брав собі, та не для себе. Він їздив

сам і, маючи велику кількість у всьому тутешньому краї вірних людей, дізнався про бідні сімейства, погано влаштовані...»

Як бачимо, Гаркуша взяв на себе затяжку місію унормовувача розподілу матеріальних благ у суспільстві. Та державна машина скрутила в'язи удосконалювачу суспільства. Гаркушу було спіймано і заслано до Сибіру. Сковорода ж мав обминати всі Сцілли і Харібди тогочасного законодавства, щоб донести до народу свій ідеал вільної людини у вільному суспільстві – республіці.

II. Людина, яку ловив світ

Передусім уважно придивімося до автопортрета Григорія Сковороди 1783 року, який постає перед нами зі слів архангела Гавриїла:

«Братіє моя люб'язна! Одверніть очі ваші ангельські од содомлян і придивіться-но до цього мандрівника на землі, що гряде перед вами. Він крокує з жезлом веселими ногами урочищами і спокійно виспівує: «На землі я пришелець, не сховай від мене заповідей твоїх».

Співаючи, повертає зір то праворуч, то ліворуч, то на обрій; то на горбі спочиває, то біля джерела, то на траві зеленій; їжу споживає непритворну, але він їй сам, як мистецький співак пісні простій, смаку додає.

Спить він пресолодко і тими ж Божими видіннями вві сні чи поза сном насолоджується. Встає на світанку свіжий та надіями сповнений...

День його – вік його і єсть наче тисяча літ, і за тисячу літ нечестивих не продасть його. Він по світові найзлиденніший злидар, але по Богові – багатир з найбагатших.

Чи не чуєте, що сей пішаниця співає?

Та як же не чувати? – вигукнули архангели. – Він руками вимахує і пісню отую співає: «На шляху зустрічей твоїх насолоджуюсь, як у багатстві всілякому».

Він єдиний нам є наймилішою для очей відрадою поза всіма содомлянами. Ми ж бо його спізнали. Це ж є друг наш – Даниїл Варсава».

Так з космічних висот, із щирою веселістю диригуючи сонмом архангелів, творить Сковорода свій автопортрет, поєднуючи земне з небесним. По своїй духовній силі він дорівнює мистецьким характерам дантівської амплітуди.

Як же нам створити портрет філософа? Яким рентгеном просвітити товщу століть? З яких незамулених джерел можна найдостовірніше дізнатися про Сковороду – людину, приналежну своєму часові і своїм обставинам? Який був у нього характер? Як він усміхався, коли любив, і як стискувалися у нього кулаки і сходилися брови на перенісці, коли ненавидів? Як жива людина поступово перетворювалась у людину-легенду?

Такими джерелами перш за все є його твори, особливо – вірші та листи. За віршами можна визначити биття його могутнього серця – апогеї знесення і крутоспади видно з його «Саду». Ніщо інше, як листи, не дає відчувати так реально його інтимні сфери, дивовижне багатство його серця, яке буває то відчайдушно вразливим, то універсально чистим, осонценим зсередини.

Спогади сучасників у багатьох випадках можуть наблизити нас до Сковороди, незважаючи на те, що подекуди вони і затьмарюють його образ то нерозумінням основної суті мандрівного філософа, то педалюванням на якихось незначних рисах його життя і побуту. Проте все, до найдрібніших нюансів, для нас цікаве і важливе; часто за незначущими, здавалося б, штрихами його особистості проступає весь філософський обшир мудреця з його глибинною людинолюбною суттю.

Отож зберемо найважливіше в спогадах і листах, принесемо багато дзеркал, щоби з безлічі відбитків постала жива людина – вийшла з колажу спогадів, виринула з хвиль вічності.

Першим друкованим спогадом про поета були рядки харківського професора В. Масло-вича в книжечці про байку та байкарів у різних народів: «Сковорода – стоїк, філософ, або Харківський Діоген, не уславлений в жоднім часописові, але все ж поважаний тими, хто шанує добродійне та тверезе життя людей. Його розмови завжди були на взір притч і являли собою приємну повчальну науку. Сковорода мав друзів, вони хотіли дарувати йому щось, але зрідка траплялося кому здійснити своє бажання. Сковорода приймав деколи подарунки від приятелів, щоб у ту ж мить віддати вбогим. Стоїк нічого не потребує. Розум його мав певний дотеп. Він залишив чимало віршованих творів. Але тяжко відшукати їх. Не позбавлена вартості відома пісня його: «Всякому городу...», яку співають тутешні сліпці, завжди певні того, що їм запла-тять за неї. Але ця пісня зіпсована ними без жодного милосердя. Така доля всіх переказів».

Доктор філософії Гесс де Кальве надрукував статтю про Сковороду в 1817 році, всього через 23 роки після смерті великого мислителя. Хоч у ній багато фактичних помилок, але вона цікава нам тим, що тут зафіксовано уявлення про Сковороду його сучасника, на які впливала епоха, до котрої обидва належали.

«Сковорода ніколи не знав, – пише Гесс де Кальве, – ані хвороби, ані скрути, ані чужої помочі». Ми-то вже добре обізнані з різними перипетіями сквородинської долі, яка підносила йому і хвороби, і злигодні, і скруту, з якої його витягали друзі. Та це категоричне твердження сучасника цікаве тим, що ґрунтується на народному уявленні про Сковороду як про людину, абсолютно незалежну від чинників цього проклятушого світу. І не хворів він, ніяких скрут не зазнавав, і чужої помочі не потребував – прямо казкова істота, а не звичайна собі земна людина!

«Інший анекдот, – пише Гесс де Кальве, – вказує на скромність Сковороди. Багато людей бажало познайомитися з ним. Одних спонукало до цього благородне почуття, а інших – щоби з нього подивуватись як з рідкісної людини, вважаючи, що філософи є родом орангутангів, яких показують за гроші. В Таганрозі жив Г. І. Ковалинський, вихованець Сковороди (брат М. І. Ковалинського). Щоб провідати його, вирушив наш мудрець у дорогу, в якій, як він сам казав, забарився більше року. Коли ж він прибув до Таганрога, то учень його зібрав багато гостей, з-поміж яких були і дуже знатні люди, що хотіли познайомитися зі Сковородою. Але той, будучи ворогом пишності й багатолюдності, лиш тільки запримітив, що такий натовп милостивців зібрався з нагоди його прибуття, відразу ж залишив кімнату, і, на загальну досаду, ніхто не міг його відшукати. Він заховався в повітці, де лежав у закритій кибитці аж доти, доки в будинку запанувала тиша».

Сковорода, як твердить Гесс де Кальве, мав нахил до містики. Мрії нібито часто заво-дили його до стану несамовитості та робили забобонним, але він ховався зі своїми мріями і ніколи не висловлював містичних думок. Як бачимо, виходить парадокс, бо не можна звину-вувати філософа в тому, чого він не казав. Але цікавим тут може бути свідчення сучасника про обережність Сковороди.

Гесс де Кальве закінчує свою статтю такими показовими висновками: «Тверезість, любов до людей, покірність долі та власній Мінерві, тобто розумові, були визначальними рисами всіх його вчинків. Він помер спокійно, без допомоги лікарів і з надією на майбутнє. Всі, хто його знав, шкодували за ним. Проста мурігова могила вкриває його кістки, але вона викликає більше поваги, ніж інший величезний пам'ятник. Він писав багато, й вірші його зробилися народними піснями, твори його переходять у різних осіб, і між ними є гарні поезії».

У той час, коли Сковорода пішки мандрував від одного свого приятеля до іншого, зали-шав одну пасіку, щоб зупинитися на іншій, його кошау постать обсіпало пилюгою, що її здій-мали брички й берлини, в яких багате слобожанське панство часто везло до своїх маєтків закор-донних учителів. Серед них був і відомий тоді педагог-гувернер, швейцарець за походженням Вернет, який пізніше стане досить популярним письменником на Слобожанщині. Сковорода назве його «мужчиною з жіночим розумом та дамським секретарем». І треба було мати авто-ритет Сковороди, щоб отримати позитивну характеристику з уст цього «дамського секретаря»,

дуже, звичайно, ображеного на такі слова. «Він, – пише Вернет, – був мужем мудрим та вченим, але вередливість, надмірне самолюбство, що не терпить жодного заперечення, сліпа покора, що її вимагав він від тих, хто слухав його (*magister dixit*), затьмарювали сяйво його хисту та зменшували користь, якої суспільство могло сподіватися від його здібностей. Він був необробленим коштовним каменем, що потребує руки вмілого майстра. Йому слід було б, за порадою Платона, який слова свої стосував до Ксенократа, частіше приносити жертву граціям. Справді, у небіжчика Сковороди не вистачало ані толерантності до чужих думок, ані терпіння, що так потрібне для вишукування істини та при вихованні молоді. Смак його не був очищений, як це помітно з його творів. Він був запальним та пристрасним, занадто піддавався силі перших вражень, переходив від однієї надмірності до іншої. Він любив та ненавидів без достатньої причини, а істина в його устах, не прикрита приємною заслоною лагідності, вибачливості та ласкавості, ображала того, до кого була звернена, та не досягала ніколи мети, поставленої вчителем. Я не знаю, як він устиг викликати у своїх учнів таку любов до себе. Може, страхом, пересудом та силою звички? О, чи немає пак таємної причини, від мене захованої? Бо безкорисливість та цілковите віддалення Сковороди від багатства не зробилося, наскільки мені відомо, спадщиною жодного з панегіристів цього безсребренника... Але однаково помиляються як ті, хто не віддає належної справедливості здібностям та знанням Сковороди, так і ті, хто порівнює його іноді з Ж. Ж. Руссо, першим прозаїком цього століття: можна порівнювати їх хіба що у дивовижному та дикому пожитті, у безкорисливості та в певного роду наріканнях і мізантропії. Правдивіше, Сковорода займає місце поміж Діогеном та Кратесом. Діоген зі всіх грецьких народів лише спартанців вважав за людей. Сковорода переважно любив українців та німців. Я був тоді ще молодий, але вже міг помітити, що слава частенько підлягає затемненню, коли трапляється пізнати ближче сам предмет. Зрештою, я шаную пам'ять Сковороди, схиляюся перед його чесністю та безкорисливістю; я не перестану величати похвалами його щирість та замилювання в природу. Я шаную Сковороду і відчуваю у себе нахил наслідувати його в дечому».

Варто відзначити, що характеристика з вуст людини ображеної має ту важливу для нас особливість, що вона освітлює в особистості Сковороди ті грані характеру, про які друзі намагались принаймні не згадувати.

Звинувачення, які висунув Вернет на адресу філософа, – у самолюбстві, що не терпить жодного заперечення, у сліпій покорі, якої начебто вимагав він од слухачів, – ми можемо легко скасувати, сприйнявши ці риси характеру Сковороди як переконаність в ідеалах, які він проповідував, адже його менторство підкріплювалось постійним узгодженням вчення і життя.

Якби, проповідуючи істини з усією притаманною йому пристрасстю, Сковорода мав загортати гострі леза своїх виболених резигнацій в ряхтіючі шовки дамської казуїстики, то не був би він тим, ким є для нас сьогодні, ким був для своїх учнів!

Вернет і Сковорода були вчителями на Слобожанщині. З якою заздрістю говорить швейцарець про любов учнів до його колеги! Але чи міг мріяти Вернет про щось подібне стосовно своєї особи? Пізніше, посилаючись на афоризм Сковороди, що Бог створив потрібне і корисне неважким, Вернет зробить висновок: треба любити тих, у кого обідаєш, і завжди бути задоволеним із себе! Не дивно, що ця типово споживацька філософія не могла викликати у Вернетових учнів до свого вчителя тих високих і чистих почуттів, які були, наприклад, до Сковороди у М. Ковалинського чи Я. Правицького.

Часто таке обожнювальне ставлення до філософа переходило від батька до сина, про що можемо дізнатися з листа Сковороди до Ф. Диського, якому філософ посилав свого «Убогого Жайворонка»: «Іване, батько твій на сьомому десятку цього століття (в 62-му році) в місті Куп'янську, вперше глянувши на мене, полюбив мене. Почувши ім'я, вискочив і, наздогнавши на вулиці, мовчки в обличчя дивився мені й проникав, наче спізнаючи мене, таким милим поглядом, що до сьогодні в дзеркалі моєї пам'яті як живого його бачу. Воістину провидів його

дух ще до народження твого, що я тобі, друже, буду корисним. Бачиш, як далеко прозирає симпатія! Се нині пророцтво його збувається! Прийми від мене маленького цього порадника: дарую тобі Убогого мого Жайворонка».

Як свідчать сучасники, Ф. І. Дисський до пам'яті Сковороди мав благоговійну пошану, а поетові твори були його найулюбленішим читанням.

Дослідженням особистої вдачі Сковороди займався в молоді роки відомий славіст І. І. Срезневський. 1883 року в збірнику «Утренняя звезда» з'явилися «Уривки з записок про старця Григорія, українського філософа». Для нас вони цікаві не тільки оригінальними поглядами самого Срезневського на особу Сковороди, а й тим, що в їх основі лежать перекази та розповіді людей, які знали Сковороду. Яким же постає філософ з-під пера Срезневського?

Людина з розумом, але пригнічена містицизмом, завжди похмура і постійно самотня, гордовита і себелюбна. Виріс цілковитим сиротою, звідси й самотність, а з нею і меланхолія – серце його перестало бути чутливим (це в Сковороди, який в останній рік свого життя, будучи вже слабкий, пішки в лиху годину йде до свого улюбленого учня М. Ковалинського!). Так з'явилося в нього холодне відчуття відчуженості до людей. Яким шляхом простувала доля Сковороди, таким шляхом ішов і розум його: в юності він був бадьорий та жвавий, а потім став важчати, дичавіти, аж поки не пірнув у похмуру безодню містицизму. Срезневський намагається по-своєму пояснити відлюдкуватість філософа – ні, він не зневажав людей, він бажав їм добра, але боявся їх, тож із жаху перед людиною та її вчинками Сковорода став самотнім.

Але з першою рисою важко узгодити другу: дух сатиризму. Адже сатиризм – завжди є активне ставлення до світу. Срезневський вважає, що Сковорода скрізь знаходив або, краще сказати, намагався знайти поганий бік, і це завжди принижувало його високі прагнення до загального добра. Причиною сатиричного ставлення до життя теж начебто були перипетії його долі, яка була для нього мачухою. Звідси його безтурботна байдужість споглядальника, незалежність думок, химерність вчинків.

Звичайно, Сковорода був самотником у кращому розумінні цього слова. Це було самотництво покликання, а не самотництво ущемленості. І, безперечно, це було усамітнення од лихого й жорстокого світу XVIII століття, од пихатих і титулованих, але не од принижених і пригноблених.

Щоб переконатись, що самотність Сковороди не була ущемленою, варто послухати його самого, як він учить свого молодшого друга М. Ковалинського, наголошуючи саме на контакті з людьми.

«Ти уникаєш юрби? Додержуй міри і в цьому. Хіба не дурень той, хто уникає людей так, що зовсім ні з ким ніколи не говорить? Божевільна така людина, а не свята. Дивися, з ким ти говориш, з ким маєш справу. Ти постиш? Хіба не здається тобі несповна розуму той, хто зовсім нічого не дає тілу або подає йому лише щось отруйне? Зменшуй зайвину їжі, щоб осел, тобто плоть, не розпалювалася, з іншого боку, не мори його голодом, щоб він міг нести їздця. Такі ті прекрасні речі, які без міри стають дуже поганими. В такому віці, як твій, бувають такі, що надмірно віддаються вину, і такі, які надмірно захоплюються кінями і собаками або розкішним способом життя. Бувають, навпаки, такі, які ведуть занадто суворе життя. Звідси це найпрекрасніше і божественне правило: нічого надміру».

Звинувачення в сатиризмі не потребує оскаржень. Проте мотивувати цей сквородинський комплекс лише особистими причинами – аж занадто недостатньо: в поетові перетоплювалось презирство багатьох тисяч і тисяч пригноблених і покривджених. Їдка сіль мужицьких дотепів інколи латинізувалась, а інколи шмагала з усією слов'янською відвертістю.

Та все ж захоплений Срезневський за законом часової близькості не все бачить в особистості філософа.

«У своїх творах, у своїх листах і бесідах, у притчах народу Сковорода шукав одного, прагнучи до одного – висловити свою душу, не більше. Думи, виплекані цілим життям у мозку

його, усвідомлені з усім фанатизмом самопереконавання, пройняті глибокою вірою, як правило, винесені ним із багаторічних, часто жорстоких випробувань, – вони були для нього не думами холодних розмислів, але думами-почуттями, якими дихало його серце. Довго ховані й тим глибші, вони тягарем були в його душі – своїй похмурій в'язниці, мучились у неволі, рвалися на волю, і Сковорода то хапався за перо письменника, то з усією простодушністю дитини забувався в усній чи письмовій бесіді з друзями, то ще з більшою простодушністю підносив свій голос серед натовпу народу, висловлював себе своєрідно, дивно, химернувато, незрозуміло для смислу звичайного, і хоча рідко зрозумілим був, та завжди захоплював своїм щирим, непідробним, полум'яним красномовством.

Сковорода захоплював своїм красномовством, але не способом життя і дивацтвами. Сковорода скоро дізнався про це і: з одного боку, намагався, шукав випадку захоплювати, писав багато, говорив часто; з другого боку, хоча і не гадав за норовистістю характеру перемінити спосіб життя, облишити дивацтва, до яких звик, але прагнув виправдати себе, захистити від обмов людей, що судили про нього лише за його зовнішністю, і, захищаючи себе, іноді прагнув примусити наслідувати себе, – ось чому він міг здатися іншим чимсь на взірць народного вчителя. «Так, так, він був народним учителем, – казали. – Він носив мужицьку свиту, він збирав навколо себе натовп простолюдинів і розповідав їм повчання».

Та чи проникали в душу натовпу його повчання, чи мали вони на нього якийсь вплив, на його поняття про добро і зло, про істину і неправду, на його мораль? Про це не думали, не думали, що відповідь на таке питання може бути негативною».

Та марність цих побоювань тепер очевидна. Сковорода закарбувався і в пам'яті народній, і в літературі не як химерна, дивакувата постать, а як справжній учитель народу, який відкрив кожному величезний, майже не освоєний материк – власну душу. Не можна погодитись і з тим, що Сковорода не захоплював своїм способом життя, який асоціювався, звичайно, з його дивацтвами. Саме цей спосіб життя був пробним каменем його повчань. Він дратував одних і захоплював інших непереборною силою особистого прикладу. Що ж до мимовільності його педагогічного покликання, то варто лише згадати про комплекс стосунків Сковороди з М. Ковалинським чи Я. Правицьким, чи створену філософом атмосферу, в якій розвинулась діяльність М. Каразіна, пов'язана з відкриттям Харківського університету, як поняття про Сковороду-вчителя набирає вагомого змісту.

Людина, яку ловив світ і не міг зловити, все ж таки була впіймана. Сковорода потрапив у міцні лабеті дружби. Це була любов старшого до молодшого, вчителя до учня, відданість однієї людини іншій. Листи Сковороди до М. Ковалинського дихають таким палким почуттям, що, здається, ніби то змучена безсонними ночами самота простягає тремтячі руки до юного друга:

«Адже заради тебе, одверто кажучи, заради тебе одного я залишив мій такий приємний спокій, пустився на життєві хвилі, протягом двох років зазнав стільки ворожнечі, зіткнувся з такими наклепами, з такою ненавистю. Інакше ніякий архімандрит або настоятель монастиря не відірвав би мене від найсолодшого спокою на шкоду моїй репутації і здоров'ю, коли б значно раніше їх наполягань і вимог я не побачив тебе, коли б з першого погляду ти не полюбився б так моїй душі. Я думаю, ти пам'ятаєш, як я був обурений, коли тебе відвертали від занять грецької мови і, особливо, коли тебе запрошували до панського двору, коли ти мало не збирався викладачем німецької мови, – як тоді, повторюю, я обурювався? Так буває, коли в левиці відбирають її малят або у чадолюбивої жінки віднімають її дитину. І я зазнав цих почуттів тому, що бачив, як недалеко ти був од загибелі, коли б став учителем або офіційним учителем іноземної мови у панському дворі. Всі дивувались, підозрювали, а мої вороги з мене сміялись – у чому справа, чому я піклуюсь про тебе більше, ніж про рідного брата».

Найжаданіший друже, мій скарбе, найблагородніший, моя радість, найдорожчий, друже еллінів і любителю муз, найдорогоцінніший, найулюбленіший, багатший за царів усього світу,

вільніший, ніж сатрапи, найбезпечніший у спокої, мій брате, найдорожча мені істото, наймиліший, любима моя цикадо і найдорожча мурашко, – нема кінця-краю у вишукуванні найдобріших звертань, найніжніших імен – і все у вищоступені почуття, у вищому знесенні серця – *desideratissime, incundissime, carissime, mellitissime, dulcissime*.

Так, лист за листом розкриває Сковорода багатющі поклади своєї душі, так, з усіх дзеркал дружби й любові виникає усміхнене і щире обличчя учителя-друга.

А ось відверта самохарактеристика, яка багато може пояснити в перебігу його бурхливого, непокійливого життя: «... Я знаю, така вже моя натура, що, будучи в стані великого гніву, я відразу стаю лагіднішим навіть по відношенню до найлютіших ворогів своїх, як тільки помічаю хоча б незначний вияв прихильності до мене. Як тільки ж помічаю, що хтось мене любить, я готовий віддати йому половину днів життя мого, якщо б це було можливим і дозволеним, зрештою, хто добровільно заради друга наражається на небезпеку, той певним чином ніби витрачає своє життя для нього. Іноді може здатися, що я гніваюсь на найдорожчих мені людей: ах, це не гнів, а надмірна моя гарячковість, викликана любов'ю, і прозорливість, тому що я краще від вас бачу, чого треба уникати і до чого прагнути. Отже, коли я усвідомлюю самого себе, поки душа керує тілом, я буду дбати лише про те, щоб всіма засобами здобути любов благородних душ. Це мій скорб, і радість, і життя, і слава».

Де ще виразніше можна прочитати домінанту життя Сковороди, його намагань, його помислів – здобуту любов благородних душ!

Як не подивуватись чистоті характеру, прозорій джерельності стосунків учителя і учня, світлосайності душевної сфери поета-філософа! Варто лише вчитатись в один із його листів до молодшого друга – незатьмарені скорби серця плінуть на нас із силою непереборною, апогей радості людських стосунків настільки й сьогодні приголомшливий, настільки й нині очисний:

«Здрастуй, Михайле, друже еллінів і любителю муз! Ти мене вчора питає, коли виходили з храму, чому я всміхнувся і ніби сміхом привітав тебе, хоч я лише злегка посміхнувся... Тобі здалося, що я сміявся більше, ніж це було насправді. Ти питає, а я не казав тобі причини, та й тепер не скажу: скажу лише те, що сміятися можна було тоді, можна і тепер, всміхаючись, я писав цього листа, і ти, я думаю, його читаєш з усмішкою, і, коли ти мене побачиш, я боюся, що не втримаєшся від усмішки. Але ти, о мудрець, питаєш про причину. Однак скажи мені: тобі подобається, так би мовити, тобі усміхається один колір більше, ніж інший, одна рибка більше, ніж інша, один покрій одягу усміхається, інший – ні, або усміхається в меншій мірі, ніж інший. І я тобі поясню причину вчорашньої усмішки. Адже сміх (ти не смійся в той момент, коли я говорю про сміх!) є рідний брат радості, що часто заміняє її, якщо не помиляюсь, відомий сміх Сарри: («Смѣх мнѣ» сотвори Господь»). Бо Ісаак по-єврейському означає: «посміхається», а це слово заміняє також і сміх. Тому, коли ти питаєш, чому я сміюся, ти ніби питаєш, чому я радію. Значить, і причину радості, в свою чергу, тобі сказати? О безсоромна вимога! Ну що ж! Візьмемося за цю справу за допомогою муз. Якщо не вистачить часу для цього, відкладемо на завтра. Але ти, напевно, уперто домагаєшся причини, як пожадливий кредитор вимагає у боржника його борг. Отже, ти питаєш, чому я був веселий учора? Слухай же: тому що я побачив твої радісні очі, я, радісний, вітав того, що радіє радістю. Якщо тобі ця причина моєї радості видається несправжньою, я вдаюся до іншого засобу. Я тебе уражу твоїм же мечем, питаючи, чому третього дня в храмі ти перший мене привітав усмішкою? Чому ти мені посміхнувся? Скажи, мудрець, я від тебе не відстану, чи пам'ятаєш ти?...

Саме коли кінчив писати про сміх, прибув наш тричі жаданий Гриць, якого я з охотою обійняв».

Тричі жаданим Грицем був хлопчик-посланець, який носив пошту між двома друзями.

У цій оді радості відчутне прискорене биття пульсу автора, який з нетерпінням очікує вістки від друга і не може стримати палу свого серця. З трепетом входиш в цю надзвичайно прозору ріку людської радості, яка обмиває тебе своїми тужавими сонячними хвилями, і

дивуєшся високій цнотливості духу і дитинній цільності Сковороди, беззастережній відвертості його душевного складу. Напоєний сонцем, легіт Полтавщини і Слобожанщини наче вібрує в переливах його характеру.

Ковалинський порівнює внутрішній дух Сократа, його інтуїцію, так званий геній, з духом Сковороди. Коли Сократа засудили до страти, його друзі радили йому написати промову, в якій би він виправдався перед суддями. «Я декілька разів брався за неї, – відповів Сократ, – але геній завжди мені в тому перешкоджав. Може бути, Богові бажано, щоб я помер нині смертю легкою, поки не прийду в старість, обтяжений хворобами і немічний».

Внутрішній неспокій, загострене передчуття завжди були вирішальними в поведінці Сковороди в критичних ситуаціях. Інколи вони виглядали, як на позір, надто банальними, і сум'яття філософа дивувало близьких і друзів. Ще раз згадаємо той випадок, коли Сковорода у 1770 році несподівано виїхав з Києва, відчувши запах трупів. За два тижні, коли піп гостював уже в Охтирці у свого приятеля архімандрита Венедикта, туди дійшла чутка, що страшна моровиця косить людей у місті над Дніпром. Почуття вдячності своєму внутрішньому голосу було таким величезним, що через двадцять чотири роки після цієї okazji філософ розповідав про неї своєму учневі з усіма подробицями душевного зворушення: «Перше відчуття, яке я зрозумів серцем моїм, була якась розкованість, свобода, бадьорість, здійснена надія. Увівши в цю схильність духу всю свою волю і всі свої бажання, відчув я всередині себе надзвичайний рух, який ущерть переповнював мене силою незрозумілою. Миттю якийсь найсолодший потік наповнив душу мою – од нього вся середина моя вогнем спалахнула, і, здавалось, по жилах моїх полум'яна течія не спинялась у круговороті. І я почав не ходити, але бігати, начеб носило мене якесь захоплення, і не відчував я ні рук, ні ніг, начебто весь я складався з вогненної речовини, що носить в просторі буття. Весь світ щез переді мною: саме почуття любові, благонадійності, спокою, вічності оживляло існування моє. Сльози текли з очей моїх струмками, наче розливалась якась зворушлива гармонія на все буття моє...»

Сковорода був людиною свого часу, свого оточення і побуту, на яку впливали повір'я його доби, увесь різногатунковий комплекс тогочасного життя: «...Демон печалі став надзвичайно мене мучити – то страхом смерті, то страхом нещастя, які мають статися. Я прямо став міркувати таким чином: переяславські миші були причиною того, що мене викинули з великими неприємностями із семінарії.

Після того як ви вчора розійшлися, коли я ліг спати, уві сні мене стало переслідувати бісеня. Я втікаю, воно нападає на тебе (Ковалинського), поки я допомагаю тобі, воно знов на мене нападає, я вислизаю і ледве врятувався. Снівся мені й інший сон, безперечно, більш заспокійливий, як я думаю, здоровий, який свідчить про те, що розум повертається в звичайний стан. Мені снилося, що я з надзвичайно цінним, мистецьки оздобленим срібним списом упевнено йду до якогось розкішного палацу, причому на варті всюди стоять охоронці, які слідкують за тим, щоб мені ніхто не намілювався перешкодити. Коли я дійшов до прекрасних дверей палацу, мене якісь люди почали просити перекласти і прокоментувати декілька віршів поета (не пам'ятаю, якого), які служать для того, щоб розганяти нудьгу. Я почав і пролив багато сліз, вигукуючи: «Кто мнѣ даст море слез?»

Сковорода згадує один із своїх найбільш довершених творів, який можна було б назвати «Молитвою сліз» і який сучасною українською мовою звучав би так:

Хто дасть мені хоча б сльози,
хто дасть мені сльози дощевні?
Хто дасть мені моря грози,
хто дасть мені ріки плачевні?

Да гріх ридаю

І омиваю,
У многоводних
Сльозах несходних
Не почивши.

Мої гріхи препекельні
да ж палили очі мої роками,
Серце висхло ожорсточене,
мов адамант-камінь.

Сліз мені он як бракує,
Щоб печію прегіркую,
Щоб злі її хуртовини
З-під нутровини
Ізблювати!

Ти, що у горах розверг
джерелам гримучі проходи,
Ти, що нагорній верх
заткав у буйнющі води,

Дай мені вод цих у душу,
Хай я ж цю муку розрушу,
Тугу розтрошу —
Сліз в тебе прошу,
Утіш мене, отче!

В тебе сліз благаю слізною,
Щоб вимити душу од лиха,
Мені сльози, сльози, сльози —
З-над потіх потіха!

І дурність твого привіту —
Над усю мудрість світу.
А плач над сміхом —
Його потіха.
Дивний Боже!

Цей вірш ніби кепкує з латинського заголовка: «В горі певну втіху приносять сльози». Лунає вимога цілого моря сліз для полегшення душі, і ритм вірша підвладний каскадному ритмові виклику цілому світові й Богові; недовіра, що звучить на початку твору, переходить у буйну іронію закінчення.

Після такої відчайдушної молитви можна з найбільшою інтимністю зізнатися: «Чи не здається тобі, що я був у череві морського звіра, якщо апокаліптичний (зв'язок) є диявол. А дияволом я між іншими станами духу вважаю печаль. Я сподіваюсь, що з цими духами я чудово і з завзятістю борюся...»

Характер Сковороди вражає постійністю.

«...Сьогодні я встав раненько – на цілу годину і третину раніше сходу сонця. Безсмертний Боже, яка весела, бадьора, вільна, жвавіша за блискавку і швидша за Евра та наша частина, яка

називається божественною, і яку Марон називає вогнем чистого повітря. Отже, за прислів'ям: «Де у кого болить, там він і руку держить», – скупий безперервно думає про гроші, купець – про товари, орач – про волів, воїн – про зброю, – коротше, що в кого болить чи радує, те є в кожного в голові й на язиці. Моє ж серце, як тільки я прокинувся, лине до свого скарбу (Ковалинського), я почав міркувати сам собі так: ми, дурні й нещасливі, обурюємось, якщо хто-небудь з нас, за звичайним уявленням, живе в злиднях або скромно, не маючи ніякого чину, тоді як одна доброчесність робить щасливим і зберігає щастя. Що ж, чи досягнув ти, нарешті, доброчесності?... Якщо ні, то де ціна витраченого часу?

Звертаючись до самого себе з такими словами, я почав підводити підсумок часу: коли, для скількох, на які дурниці я витрачав річ, дорожчу за все. Я ще й зараз не вмю користуватися часом, і навіть той час, який тепер в моєму розпорядженні, витрачається на дрібниці, або, ще гірше, на смуток, або, що найгірше, – на гріхи.

На майбутнє ми надіємося, сучасним нехтуємо: ми прагнемо до того, чого немає, нехтуємо тим, що є, ніби те, що минає, може вернутись назад, або напевно мусить здійснитись сподіване».

Десь саме в ці зоряні хвилини був написаний один з найбільш характерних для Сковороди віршів, який так багато говорить про його душевні муки, в яких тріпочуть болі цілого роду людського:

Час життя дорогоцінний,
Ми ж тебе не бережем!
Ми ж тебе, мов порошок тлінний,
Розсипаєм навзаєм!
Ніби прожита година повернеться знову,
Ніби до власних джерел повернуться знову ріки!
Ніби ж ми власноруч сіємо літ полову,
Ніби ж наш вік вікувати будемо ми вовіки!
Та й для чого ж нам бажати
Восьмисот предовгих літ,
Коли ми життя на жарти
Байдикуєм з роду в рід!
Ліпше чесно жить годину, аніж цілий день у скверні,
Ліпше один день святий од безбожного року.
Ліпше рік один пречистий, ніж десятки літ осквернені,
Ліпше десять літ пречистих, ніж тягти життя мороку.
Любий друже, мить наспіла,
Байдики облиш ураз
І в сю мить берись до діла:
Плине час і зрине час!
Не наше те, що збігло мимо нас,
Не наше й те, що зродить грядуща нам пора,
День нинішній ще наш, а не ранковий час,
Не знаєм, що несе вечірня зоря.
Як життя не вмієш жити,
То повчись хоча б сих слів!
Ах, твій розум помістити
Слів сих хитрих не зумів.
Знаю, що наше життя – це суєти потік,
Знаю, що найглупіша істота

Людина – пливе у нім без пуття,
Знаю, чим далі вона животіє, тим глупішає з року в рік,
Знаю, сліпий той, хто закладає собі життя...

Таку категоричність тону, такий сатиричний максималізм, безжалісний, знищувальний, може мати той, чий ідеали навдивовижу високі й чий розуміння людського покликання на землі сповнене невсипущою, стражденною любов'ю за його чистоту і святість. Сковорода мав право на такі різкі слова, він вистраждав цю гірку правоту: це боліло йому щоденно, це пекло його щомиті. Ця негасима печія за людину була такою плодючою, що латинський двовірш про молоде козля, од якого відштовхнувся поет при написанні своїх строф, виглядає, в порівнянні з віршем Сковороди, милим і наївним зернятком, з якого зріс такий важкий і такий колючий колос.

Є у Сковороди один невідомо коли написаний вірш, напоєний гіркотою, породженою стосунками з найулюбленішим учнем Михайлом Ковалинським, якого поглинув світ. Зазнавши несподіваного удару долі, правитель канцелярії вельможного князя Потьомкіна, уваги якого прагнули князі і графи, їде в своє село Хотетово і кличе до себе філософа. У вірші їхні взаємини гранично спрощені, але добре передано дух їх:

Філарет старенький якось у пустелі
Літа свої доживав у лісовій оселі,
А один хлопчина, Філідон звався,
В пушу до старого вчитися пробрався.
В світі ж тільки й слави – що про дідугана:
Святість його – щира, мудрість – бездоганна.

Філідон просить старого вказати йому шлях у житті «святий і твердий». Філарет відповідає, що зі світом, поки живеш, треба боротися, і далі повчає:

«Не братайся з тими, хто все зло ховає.
Жий у дружбі з добрим – добрий серце має,
Не вганяй за вітром, як ті вітрогони,
Хай в тобі панують розуму закони.
Тільки так затям ти: в кому дух свободний,
Тому стелить доля шлях шорсткий і бідний».
Філідон, уздрівши, що це не на руку
Старий собі плече, враз відчув докуку:
«Вельми тобі вдячний, старче сивочолий!»
І поплентався далі. «Щасти тобі, доле!» —
«Хоч свята це мудрість, – дуже ж несучасна.
Добре, що я вибрався од діда завчасно».

Неважко провести за цим віршем паралель зі стосунками Сковороди і Ковалинського. Останній казав, що любив серце Сковороди, але цурався його розуму; шанував життя, та не брав у голову міркувань його; шанував доброчесність, та уникав його думок; бачив моральну чистоту, та не впізнавав істини його розуму; прагнув би бути другом, та не учнем його.

Філідон знехтував порадою мудреця, але пізніше жорстоко розкався:

«Поможи мені ти, отче сивочолий!»
«Сину, ти запізно вдавсь до мої школи!»

Не слухав раніше моєї поради, —
Нехай тобі світ твій у горі зарадить».

Але в добрій душі Сковороди не було Філаретової суворості до свого учня; він, як тільки міг, залікував рани Ковалинського. І майбутній куратор Московського університету, осяяний близькістю великого вчителя, як моральне відшкодування за все своє несковородинське життя пише саме тоді знамениту біографію Сковороди, де кається у своїх гріхах. Та лише на коротку мить вистачило йому, великому сановнику, таємному раднику, чистоти й осяяності, викликані близькістю Сковороди, — невдовзі світ знову заповнює його в свої тенета. Чи саме не в складних стосунках Сковороди з його найулюбленішим учнем ховається найбільша душевна трагедія великого мислителя й одчайдушного педагога, якого світ не зловив, зате він зловив найдорогоцінніше, що в нього було, — його найчистішого і найобдарованішого учня?!

Сковорода ж, як і Філарет, воює зі світом, як із дияволом. Світ не може його зловити, бо поет завжди займає наступальну позицію. Тонко, без особливого натиску, але переконливо засуджує він (для Ковалинського) тих, «хто дуже турбується про порядок всесвіту, а про порядок у власних справах і не думає». Розкриваючи учневі стосунки людей у світі, він перекидає місток з античних часів у сучасну йому дійсність: «Для чого ж нам розглядати ці розкішні видовища поганців? Хіба світ і народ — не краще видовище, до того ж безплатне, подібне до відомого піфагорівського торжища? Ти бачив, як один стогне під тягарем боргів, другий мучиться честолюбством, третій — скупістю, четвертий — нездоровим бажанням вивчити безглузді речі. І хто їх всіх перерахує?»

І виникає тверда переконаність у постійному обов'язку бути завжди на чатах, бути на сторожі найдорогоціннішого, що хоче відібрати зажерливий світ, — чистої, непотьмареної душі. Сковорода звертається до юного серця Ковалинського, але широта його думки з незбагненою силою помножує адресатність.

Пізніше по честолюбству Ковалинського (а Сковорода одразу відчув, звідки чигає небезпека на молодого хлопця, який згодом стане рязанським намісником), філософ випустить і такі разючі стріли: «Здоровий хлібороб щасливіший від хворого царя — ні, він навіть кращий і від здорового царя».

З уст філософа часто зривались слова їдкі, які він кидав прямо в розбещене обличчя світу:

«Світ — це загорожа для дурнів і балаган пороків», — як співає наш Палінгеній.

Тому найправильнішим я вважаю — здобувати друзів мертвих, тобто священні книги. В числі живих є такі хитрі, скритні й безчесні пройдисвіти, що юнака у вічі обдурюють, вливаючи свою отруту невинній простоті й особливо нападаючи на простих — коло них у цих змії є надія на здобич... О, бережись таких! Скільки моральної шкоди завдали мені посланці диявола, обманувши мене. Як хитро вони вкрадаються в довір'я, так, що тільки через п'ять років це відчуєш. Ах! Скористайся хоч моїм досвідом! Я той моряк, що, викинутий на берег під час аварії корабля, інших своїх братів, яких чекає те ж саме, непевним голосом попереджаю, яких сирен і страховищ їм треба стерегтися і куди тримати путь. Бо інші потонули і відійшли у вічність. Але, скажеш ти, я можу і сам стати розсудливим під ударами долі. О мій найдорожчий друже! Хіба ти не знаєш, що багато людей зазнає аварії корабля, рятується ж небагато хто — троє із ста. Чи можеш ти ручитися, що ти врятуєшся? Якщо у тебе є ліки, невже ти з власної волі повинен прийняти отруту? Досить біди, якщо ти через свою необережність її покуштуєш».

Посланці диявола-світу завдали Сковороді стількох моральних збитків, як він сам вважає, що застереження Ковалинському читається як виразна кардіограма життєвих струсів і нещастя самого філософа. Справді, треба було самому дістати надто болючі удари від фальшивих друзів, від нищих підлесників, щоб обурення і застереження було таким щирим, але

треба було бути й людиною такого духовного рангу, як Сковорода, щоб звести чисто педагогічні поради молодому другові до статусу морального обвинувачення світу, в якому живеш:

«О, справді пекельна змія! Це посланці сатани, прикриті людським образом. Я сам зазнав на собі укусів шести або семи таких отруйних гадюк. Який злий геній скеровує їх на прості серця? Що в них спільного з людьми щирими, які не знають і не мають ніяких хитрощів? Що спільного, питаю я, у рака зі змією? Діаметрально, як кажуть, протилежні вони такого роду натурам і нападають на них, як вовки, безсумнівно, заради вигоди. З таких людей робляться брехливі друзі, фальшиві апостоли, еретичні вчені, тирани, тобто погані царі, які, пробравшись у надра держави, в лоно церкви, шляхами хитрощів проникаючи, нарешті, в самі небеса, змішують небо із землею, часто весь світ потрясають смутами. Але хто в достатній мірі яскраво зобразить цих демонів?»

Д. Лихачов пише про староруську людину як про людину, якій було притаманне загострене відчуття значущості всього, що подибуємо у звичайному бутті. Людина сприймає світ у цілому як величезну єдність, відчуваючи себе невід'ємною частиною цього світу. Її будинок розташований красним кутом на схід. Покійника кладуть у могилу головою на захід – він має лицем зустрічати схід сонця. Церкви повернуті вітварями назустріч новому дневі. Схід символізує собою майбутнє, захід – минуле. Це відчуття всезв'язаності людини і світу із часів Київської Русі дожило і до днів Сковороди. Традиції староруської літератури жили в його творчості, одягнуті в барокові шати.

У староруській літературі писалося переважно про людей визначних, титулованих – князів, митрополитів, бояр. Та до визначних осіб за тих часів відносили і самітників. Слід згадати ту величезну моральну відповідальність, яка лягла на плечі цих самотніх староруських інтелектуалів. Саме їм приписується староруськими письменниками величезний вплив на хід світової історії. Не князь, не боярин, не митрополит, а святий чоловік у розмові з Богом, у заступництві за окремих людей, а то й за суспільний організм може здобутися на щось вагоме і значне в перебігу життєвих подій.

Так, виходячи зі староруської традиції самітництва, можемо розглядати подвижницьке життя Сковороди, основною домінантою якого було очищення від всілякої скверни й ушляхетнення духу. Але то вже не було самітництво – відбулося цікаве схрещення античних традицій (згадаймо спосіб життя Сократа чи Езопа) із старослов'янськими. Сковорода, щоб досягти розкутості духу, не викопував печери в глеї й не будував хижі в дрімучому лісі, не оточував своєї особи безлюддям, – навпаки – скарбами, здобутими на терені філософського усамітнення, він щедро ділився з кожним. Будь-який егоїзм, духовний чи матеріальний, був йому відворотний.

У листі до Ковалинського, бажаючи допомогти юному другові жити чесно і благородно, він писав:

«О, якби ж то у мене був духовний меч! Я знищив би в тобі скупість, убив би розкіш і дух нетверезості, вразив би честолобство, розтрощив би марнолюбство, вигнав би страх перед смертю і бідністю. О найсвятіша тверезість! О добра бідність! О спокій душевний! Як мало людей знає вас!»

Філософ був духовним мечем своєї доби. Він не тільки викривав хижацьку ідеологію і практику експлуататорських класів, але й прагнув протиставити заповзятливому ентузіазмові корисливості, радості падіння в світі плотських насолод атмосферу радості духовного піднесення.

Сковорода був сином свого часу, та він не йшов на Голгофу, долаючи сотні верстов по чужих країнах, він не видавав з рук інших прочан уламки «справжнього» хреста і шматки плащаниці – істину він знаходив у постійних боріннях думки.

Сковорода манить своєю моральною чистотою, повного узгодженістю стражденного, але осяяного високими ідеалами життя з творчістю – поезією, філософією, етикою. Його допитливий розум осягнув суперечності свого часу, не задовольнився пересічними його цінно-

стями, пірнув у глибини античного світу і виніс на поверхню своєї доби духовні багатства. Босоніж пройшов він стовповими шляхами історії, бачив і відчув так багато, а все ж залишився дитинно-чистим, святим по-людськи, а не за куцими мірками церковної святенності. Манить його скромність і невибагливість людини, яка в останній період життя звела свою і до того мізерну власність до кількох речей – костур, сакви, флейта, книжка – і мандрувала з ними дорогами Слобожанщини. У ньому був потужний духовний магніт, що притягував серця сучасників до людини, у якої скромність не фальшива і чистота не примарна. Якби ніхто й нічого не знав про Сковороду, якби час не доніс його рукописних творів, а народ не зберіг легенд про його життя, сама тільки його епітафія змусила б людей замислитися. У чорні часи реакції, коли все прогресивне і вільнодумне, здавалось, було міцно впіймане в самодержавні лещата, він підсумував своє життя цим викликом, в якому горда суть закута у войовничу простоту: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Віриться, що Сковороді вдалося здійснити в житті той ідеал людини, про який згодом скаже Шевченко такі незабутні слова в своїй «Тризні»:

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!
Се человек!..

III. «...Я ледве не торкаюся головою зірок»

Найбільшим досягненням української поезії першої половини XVIII століття були віршовані драми. Всі найвизначніші поети того часу були вихідцями з Києво-Могилянської академії. Феофан Прокопович написав слов'яно-українською мовою трагедокомедію «Владимір, славно-російських стран князь и повелитель» (1705), а учень і послідовник його Георгій Кониський – драму «Воскресеніє мертвых» (1746). Викладач піітики, у якого вчився Сковорода, Варлаам Лашевський, написав близько 1742 року «Трагедокомедію о тщете міра сего, составленную Варлаамом Лашевским и репрезентованную в Академіи Кіевской». Відомо, що з Кониським і Лашевським у Сковороди були найтісніші стосунки, в своїх поетичних пошуках він багато в чому продовжував традиції киево-могилянців.

М. І. Петров справедливо стверджував, що «Сковорода був духовним сином Георгія Кониського, цього гарячого шанувальника Феофана Прокоповича, і, отже, духовним онуком останнього».³

Сковорода захоплювався творчістю Феофана Прокоповича, широтою його інтересів, вірою в науку, розум, прогрес. Жоден з викладачів академії уже не міг піднятися до його рівня ні за своїм талантом, ні за блиском розуму, ні за вільнодумством. А що Феофан Прокопович був людиною вільнодумною, свідчить хоча б його лист до Якова Марковича, в якому він одверто висловлював своє ставлення до єпископського сану, який мав прийняти за розпорядженням Петра I. «Можливо, ти чув, що мене викликають для єпископства: ця почесть мене

³ Петров Н. И. Первый малороссийский период жизни и научно-филологического развития Г. С. Сковороды. Труды Киевской духовной академии. – 1902. – № 12. – Т. 3. – С. 605.

приваблює і спокушує так само, якби мене присудили віддати на поживу диким звірам. Справа в тім, що кращими силами своєї душі я ненавиджу митри, сакоси, жезли, свічники, кадильниці й подібні забавки; доточи до того досить жирних і великих риб.

Якщо я люблю ці речі, якщо я шукаю їх, нехай Бог покарає мене ще чим-небудь гіршим... Тому я хочу докласти всіх зусиль, щоб відвернути од себе цю надзвичайну почесність і летіти назад до вас».⁴

В академії була, звичайно, відома драма Прокоповича «Владимір», в якій автор змальовує відому подію з рідної історії – прийняття Володимиром християнської віри.

Власне кажучи, апофеоз Володимира за логікою сприйняття перетворювався на апофеоз реформаторської діяльності Петра I – пізніше Прокопович стане його близьким дорадником. Та нас цікавить найбільше в даному випадку все те, що Сковорода як здібний учень взяв у своїх академічних учителів, які були учнями і послідовниками майбутнього президента синоду.

Твори Прокоповича з мальовничим колом дійових осіб (Жеривіл, Піяр, Курояд) не лише нагадують нам бунтівничий клекіт Івана Вишенського з його знаменитими ієреміадами і прокурорськими звинуваченнями, але й майбутній солонуватий стиль Сковороди.

Моралізаторська трагедокомедія його вчителя Лашевського цікава своїм викривальним пафосом. Про тогочасне суспільство він каже, що його «видіть без слез не мощно». Люди загрузли в гріхах користолюбства, владолубства, зажерливості, пияцтва.

Лашевський картав не лише розпусників, але й розпусту розуму – адже це вона породжує розпусту моральну. Його трагедокомедія свідчить про безперервність сатиричної тенденції української літератури, що від бурхливих ієреміад Вишенського йшла до гостро спресованої думки Сковороди.

У Лашевського гнів проти невігласів-богословів ще поміркований:

Букварь только выучат единій,
Да когда еще знают что и от латыни:
Запроси от писаній вездѣ сочиняют,
Аки бы всѣх мудрѣйши били, притворяют,
А спросиш к спасенію нужѣйшаго слова,
Безотвѣтна увидиш того суеслова.

У його учня він набирає сатиричного звучання. Сковорода тікав од чернечого світу, життя в якому означало б повільну смерть, знущаючись із нього: «П'ятеро людей бредуть у широчезних епанчах, що на п'ять ліктів по шляху волочаться. На головах капюшони. В руках не жезли, а дреколія. На шії в кожного по дзвону з вірьовкою. Торбами, іконами, книгами обвішані. Ледве-ледве рухаються, яко бики, що парохіальний дзвін везуть». Сковорода шмагає на повний розворот плеча, вистьобує з присвистом «героя свого часу», який: рухається й красується, як мавпа; відчуває, як кумир; мудреє, як ідол; непокоїться, як сатана; павучиться, як павутина; жадібний, як пес; лукавий, як змії; ласкавий, як крокодил. У цій мозаїці несумісних рис чути мистецьке дихання на повні груди, поміркованість тут проковтнута і забута...

Саме од Кониського, який підтримував нові віяння в поезії, відстоював ломоносівську систему віршування, Сковорода сприйняв глибоке захоплення античною філософією й античною поезією.

Драма Кониського «Воскресеніє мертвых» має внутрішню спорідненість з твором Лашевського. Безсмертя людської душі було у нього аргументом проти корисливості соціального зла:

⁴ Верховский П. В. Учреждение Духовной коллегии и духовный регламент. – Ростов-на-Дону. – 1916. – Т. 1. – С. 130.

«К вѣчности я рожден. Как же стану имѣнія собирать, дома огромные без потребности созидать, владѣнія распространять, не имѣя в том нужды убѣдительною, особливо, если тѣе дома создаю на развалинах хижин нищих и сирот, если владѣнія моя тягость неудобосносная и разореніе подданным моим; принуждаю их мякинами давиться, дабы сам, продавши хлѣб их, просыщался и упывался в шумных на всякій день компаніях: пять сот у меня собак гончих, да пять сот и крестьян моих от глада померло. И се ли приуготовленіе к вѣчности?... Не помышляю о том, что в вѣчности мнѣ будет не с собаками, но с подданными моими, и что они будут мнѣ и судіи, и мстители».⁵

Сковорода сприйняв тезу «до вічності я народжений», але рішуче відкинув містику загробного життя і воскресіння мертвих. Він теж ставить соціальне зло перед судом вічності, але замість християнського «страшного суду» в нього діє суд совісті. Як це не наївно, та рішучість і сміливість такого кроку безсумнівна.

Віання кращих умів Києво-Могилянської академії мали відчутний вплив на творчий гін обдарованого юнака. Ніщо не твориться само по собі, спалахи гострого розуму, хай і закутого церковною схоластикою, прориваються до серця Сковороди. Він теж свого часу написав був трагедокомедію, яка до нас не дійшла, та до нас дійшли його вірші й байки (до речі, курс про байку він пройшов в академії). Тут же, в стінах академії, він успадкував і античну традицію. Особливо приваблювала його особа і творчість Горація. Сковорода цікавиться життям античного поета, його приваблює те, що Горацій понад усе цінує свою незалежність. Коли Меценат подарував йому невеличке помістя, він пише вірш, у якому звучить вдячність:

Все, що бажалось, – моє: ось і поля шматок,
Садок, а поруч проточна вода з джерела,
Невеликий лісок! І ліпше, і більше послали
Безсмертні мені; годі тривожити їх —
Хай залишить для мене цей дарунок Меркурій.

Та, помітивши, що Меценат за це ущемлює його свободу, Горацій намагається знайти такий шматочок землі й такі умови, де можна бути незалежним. Цікаво, що саме цей аспект буття римського поета приваблював не тільки Сковороду, а багатьох співців від Хераскова до Пушкіна – в заметілі суспільної корупції поети шукали затишку для творчості, незалежності од влади тиранів.

Дійсність вимагала свого: імператор запропонував, щоб Горацій писав послання і до нього: «Знай, я незадоволений, що в багатьох творах подібного гатунку ти не бесідуєш насамперед зі мною. Чи ти боїшся, що потомки, побачивши твою до нас наближеність, вважатимуть її ганьбою для тебе?»

Важка рука імперії лягла на вутлі плечі невисокого, підсліпуватого і гарячкового чоловіка, якого сучасники вважали генієм. Сковорода любив Горація, часто цитував його, багато строф римлянина органічно вписалися в його оригінальні роздуми, та доля їм судилася різна – послань до можновладців Григорій Сковорода ніколи не писав.

Викладаючи курс пітики у Переяславському та Харківському колегіумах, він мав практично вчити учнів не лише розумітися на поезії, але й віршувати. Хоча б у такий спосіб:

Здрастуй, найдоброзичливіша істото, мій Михайле!
Я знайшов гавань, прощайте, надіє й щастя!
Досить ви грали мною, грайте тепер іншими.

⁵ Житецький П. «Енеїда» Котляревського в зв'язку з оглядом української літератури XVIII ст. – К., 1919. – С. 19.

Цей виключно витончений двовірш запозичений у того невідомого автора, який, хто б він не був, досить красномовно і детально описав гомерівським віршем (Жильблазові) блукання, я не маю сумніву в тому, що він і тобі сподобається. Задля вправи ми переклали його ямбічними віршами так:

Я вже дожджу пристані, прощай, надіє і щастя;
Ви досить грали мною, грайте тепер іншими.

Спробуємо тепер передати це також віршами подвійного розміру, якщо це буде до вподоби музам:

Пристань прийняла мене в своє лоно,
Надіє і щастя, прощайте!
Перестаньте грати мною,
Тепер вже грайте іншими!

Але спробуємо також дати це віршами, що чергуються: ти, мій любителю муз, поклич їх на допомогу, можливо, вони сприятимуть тобі:

Мене вже зогріває в своєму лоні спокійна пристань;
О надіє і щастя, прощайте!
Не хочу бути більше вашою іграшкою, досить.
Тепер вже грайте іншими...

Потім, коли старанний учень надіслав свої неоковирні рядки, поблажливий учитель аж захлинатиметься від щастя, що поезія близька його молодшому другові:

«Здрастуй, сило занять моїх, Михаїле найсолодший! Посилаю тобі назад твої священні вірші, злегка виправлені – не щодо змісту, а щодо метричного розміру. Мені все твоє так подобається, що не дивно, коли ці вірші я декілька разів цілував».

Поет пише вірші й тоді, коли хитрий і підступний світ розставляє на нього тенета, пише, щоб не попасти в тенета, наче римлянин складає жертву богам, щоб врятували його з прикрої ситуації:

Як кажуть люди, рай настільки прекрасний,
Що в ньому приємно може жити людина в самотності.
Якийсь із мудреців на питання, що таке справжня мудрість,
Відповів: бути собі союзником і собі рівним.
Так, для мудреця раєм буде будь-який берег,
Будь-яке місто, будь-яка земля і будь-який дім.

Це, мій дорогий, я написав за сніданком, страждаючи не від чого іншого, як від нудьги самотності. Цього не сталося б, якби я пішов на той відомий бенкет мудреців. Щирозсердно тобі признаюся, що для благородної людини ніщо не є таким важким, як пишний бенкет, особливо коли на ньому перші місця займають пустомудреці. Тепер я щасливий і, посміявшись, врешті-решт, із цього, написав тобі, кого я ніби бачу перед собою і з ким ніби говорю».

Ця віршована гетакомба з прозовим коментарем, в якому відчутні натяки то на Платонів «Бенкет», то на пустомудрі бенкети поплічників Крайського, має дивну силу – в ній чути сковородинську тугу за щирими друзями, за справжнім життям, за благородством стосунків.

Звідси – таке одчайдушне звернення юному хлопцеві, який ще тоді не мав духовних сил збагнути цей крик поетової душі:

Щасливий той, хто уникає справ,
Як давнє плем'я християн.
Хто серце удосконалює чеснотами
І очищає його читаннями священних книг!
Гірка турбота не охоплює такого серця,
І ніякий страх не тривожить його.
Твердими зубами не гризе його чорна заздрість,
І не пожирає його препогана похоть.
В спокої проводить він приємний час.
В мирі з небесними...
Але досить!

Повернувшись зі школи, я твердо вирішив ґрунтовно поговорити з тобою про пороки черні й зразу ж написав ці вірші, взявши за зразок Флакка. Що поробиш? Така я людина: для мене немає нічого приємнішого, ніж ці дрібниці. І якщо я зустрічаюся з людиною, яка захоплюється такими ж дрібницями, *яледве не торкаюся* головою зірок...»

Як бачимо, причина віршування досить проста – поділитись у віршованій розмові з юним другом про пороки черні, а отже, й застерегти його від цього лиха. Од єднання споріднених душ приходить найбільша радість...

До «Саду божественних пісень» входить тридцять віршів, призначених для співу, – це філософська лірика, нищівна сатира, це пісні, що дихають то величавою патетикою, то дивовижно скромні. Слово і музика тут виступали воєдино, як були вони єдиними в мистецтві старовинних рапсодів або сучасників Сковороди – кобзарів і лірників.

«Вірш наш майже сільський і повзе по землі... Він незначний, звичайний – цим я не переймаюсь, коли він щирий, правдивий, простий. Те, що тут сказано, висловлено без принуки, не з-за страху – за внутрішнім бажанням», – пише Сковорода до Гервасія Якубовича, посилаячи вірш на його честь. Що це – авторська скромність? Ні. Стосовно вищезгаданого твору – твереза думка майстра, котрий знає апогей своїх можливостей і може критично оцінити і не кращий із своїх творів.

Та невтоленна спрага високої духовності Сковороди народжує зразки поезії найвищої, яка розбиває перепони часу й доносить до нас його палкі почуття:

Смертельні рани душу мені гнули,
Пекельні біди зашморг затягнули,
Тьма страхом дихала, о лютий люде!
О время люте!

Терни хвороб пекли мою утробу,
Душа скорботно дихала до гробу,
Хто ж од журбот цих визволить навіки,
Де ж мої ліки?

Так в гори олень до джерел все прагне,
Меткіше птиці гонить тіло спрагле,
А спрага пряхить, в нутровині скрута —
З гадя отрута.

Так на Голгофу я спішу в заклятті,
Де лікар мій і два між нього таті,
Де Іоанн рида при цій годині
При хрестовині.

Господоньку, моя відродо в горі!
Сприйми слова ці, струєні та хворі,
Дажь зцілення – я ж твого слова пастир,
Не дай пропасти!..

Можна собі уявити, з якою експресією виконував цю пісню автор, якого блиску були сповнені його вогненні очі – очі «чорної Сковороди, яка випікала білі млинці», як полюблив він характеризувати себе жартома. Можна уявити і тих, для кого він виконував цю пісню, їх зачаровані обличчя, допитливі очі селян, яким було зрозуміле внутрішнє незадоволення поета, що шукало виходу з духовних манівців.

До простого народу Сковорода був близький ладом свого життя. Бо не що інше, як спосіб життя, є найбільш переконливим аргументом у визначенні приналежності людини до того чи іншого суспільного середовища. Сковорода вийшов з народу і повернувся до нього і ладом свого життя, і ладом своєї творчості: «Панська мудрість, ніби простий народ є чорним, здається мені смішною; як і мудрість тих названих філософів, що земля є мертвою. Як же мертвій матері народжувати живих дітей? І як з утроби чорного народу вилупились білі пани?...

Про мене кажуть, що я ношу свічу перед сліпими, а без очей свічі не побачити; з мене глузують, що я дзвонар для глухих, а глухому не до гулу: хай глузують! Вони знають своє діло, я знаю своє і роблю його, як знаю, і мій тягар – моє заспокоєння».

Сковорода часто виконував перед людьми пісні філософського змісту. Його уважно слухали, хоч, звичайно, і не все розуміли, що він говорив чи співав. Але вірили навіть тоді, коли не все розуміли. Не могли не вірити, бо лад його життя не відрізнявся від їхнього, хіба що був іще скромніший. Сковорода приймав людей за людей у всіх станах, і це було доказом його святості у розумінні простого народу – тільки його портрет і Шевченка ставив народ на покутті поряд з образами! Свого часу В. Ф. Ерих писав:

«Чимало поетів нашої доби, що гинуть од своєї келейної замкнутості й витонченої, фатальної відокремленості від навколишнього життя, повинні з заздрістю і зачудуванням дивитись на цього дивака, що, безумовно, здійснив у своїй рапсодичній діяльності синтез поглибленої культурної і філософської складності й духовної, майже дитячої, простоти. Що тут не було фальші – вірний суддя народ». У цьому визнанні філософа-ідеаліста, породженому клопотами і клекотами передреволюційної епохи і недолугістю мистецтва декадансу, чується неприхована заздрість.

У донесенні далеко не простих духовних істин до народу Сковороді допомагала музика. Слово і мелодія йшли в парі, складність і важкість складу долались за рахунок простої і щирої мелодії.

Вірші Сковороди призначалися для співів, іноді на кілька голосів. Про це свідчить Ковалінський: «Найулюбленішою, але не головною, втіхою його була музика, якою він розважався у вільний час. Він склав духовні концерти, поклав деякі псалми на музику, також і вірші, що співають в літургії. Її музика сповнена простої гармонії, але вона захоплює, обіймає душу, викликає сльози. Найбільше йому подобався хроматичний рід музики. Крім церковних, він склав багато пісень у віршах та сам грав на скрипці, флейтаверсі, бандурі й цимбалах приємно та зі смаком».

Дослідники неодноразово вказували на те, що деякі вірші з «Саду божественних пісень» дуже нагадують духовні канти. Почаївський «Богогласник», у якому багато пісень XVII століття, містить чимало співів наступного століття – серед них, як твердить академік В. М. Перетц, є одна пісня Сковороди, титулована як «Жаль над злеиждевненным временем житія». Але більш відома вона за своїм початком: «Ах ушли ж моя літа». Належність її Сковороді обстоювали, крім академіка В. М. Перетца, Г. П. Данилевський, М. І. Петров, Д. І. Багалій. Це один з кращих віршів поета, в ньому, по-перше, ясніше проступає традиція, що зв'язувала Сковороду з киево-могилянцями, і, по-друге, виразніша конденсація українізмів, що наближає його до І. П. Котляревського. Тематично цей кант близький віршеві «Бойтся народ сойти гнить во гроб».

Ах ушли ж моя літа, як вихор с круга світа,
Тільки як во сне здалося,
Же на свете прожилося.

М. І. Петров, досліджуючи творчість Сковороди, писав у 1880 році: «Його вірші на Україні були дуже популярні, а надто дві його пісні: «Всякому городу нрав і права» та «Ах ушли ж моя літа, як вихор с круга світа», і хоч вони були написані книжною тодішньою мовою, але, діставшись до народу, згодом протягом часу набули сильного українського кольору, їх досі співають на Україні старці, а перша з них увійшла навіть у збірку галицьких пісень Вацлава з Олеська та Жеготи Паулі без свідомості самих збирачів».

У 1650 році капітан артилерії польського королівського уряду француз Гійом де Вассер де Боплан видав у Руані книгу «Опис України». Ось як він характеризує трудяще населення землі козацької: «Вони дотепні, розумні, вимогливі й щедрі, не жадібні до великих багатств і надзвичайно цінують свою свободу: без неї вони не можуть жити й за неї піднімають повстання, коли бачать, що магнати починають її обмежувати».

Та минуло сто років: заможні верстви віддавали перевагу накопиченню багатства, свобода їм була ні до чого. Однак Сковорода оспівував свободу як найвищу суспільну цінність, проповідував, що дорожчого від волі немає нічого в світі. Йому відповідала освічена загравами гайдамацька Умань, а турбаївці ще махали в житі тими косами, які знадобляться їм на Базилевських. Пани ж переписували собі в альбоми сквородинський вірш «De libertate» («Про свободу») і старанно стежили, щоб на конюшні вчорашній козак Грицько добре побив учорашнього козака Степана, бо той заборгував гроші за ліс, які витратив на горілку.

Славлячи волю, Сковорода пише:

Что за волность? Добро в ней какое?
Ины говорят, будто золотое.
Ах, не златое! Если сравнить злато, —
Против волности еще оно блато.

Ці слова він протиставляє тій пошесті накопичення багатства, яка охопила українське панство. Ніяке багатство не може замінити волі:

О, когда бы же мнѣ в дурнѣ не пошиться,
Дабы волности не могл как лишиться.
Будь славен вовѣк, о муже избранне,
Волности отче, герою Богдане!

В іншому вірші Сковорода висловлює просто-таки антимонархічні ідеї, пророкує загибель «міра безсовітного», який тільки й надіється, що на царів:

О міре! Мір безсовітний!
Надежда твоя в царях!
Мниш, что сей брег безнавітний!
Вихрь развѣет сей прах.

Мали рацію ті зі сквородознавців, хто в житті і в боріннях філософа відзначив риси трагічності. Так, для того, щоб знайти вихід з темного «миру безсовітного», треба було пережити велику трагедію духу, і світла гармонія, яка вчувається в сквородинських піснях, приборкує мовчазний хаос почуттів. Мабуть, можна словом «хаос» окреслити стан духу Сковороди саме того періоду, коли формувався його характер, коли викристалізовувалась домінанта його долі.

Буйність і волелюбність характеру поета прориваються невгамовним потоком, руйнуючи перепони усталених понять і викристалізовуючись в образі «тоски» і «скуки»:

Ах ты, тоска проклята! О докучлива печаль!
Грызеш меня измлада, как моль платья, как ржа сталь.
Ах ты, скука, ах ты, мука, люта мука!
Прочь ты, скука, прочь ты, мука с дымом, с чадом!

Та «скука» – не тільки поетичний образ, це творча спрага поетової душі, яку можна вгадувати лише в мандрах між людьми, знайшовши пристановище в безконечній дорозі.

«А заняття мої... – напише він Ковалинському, – в боротьбі зі скукою. Коли б хто сторонній се вчитав, без сумніву, сказав би: чорт винен тобі, коли добровільно од всіх справ тікаєш.

Смішні мені, душа моя, ці головотяпи! Вони не гадають, що диявол скуки подібний та і є він внутрішнім вихором, який тим бурхливіше пориває, чим легше перо чи очеретину схопити... Та і, крім того, вони лише доти розуміють скуку, поки вона нас примушує змінювати землі на ті, які гріє інше сонце, і, бажаючи вилікувати, радять, як каже твій Гораций, багато досягнути за коротке життя. Але ж це саме й означає терзатися цим демоном. І що таке скука? Хіба незадоволення? Коли ж вона повсюдно по всіх розлилась!

Не задовольняє тебе твоє вчення? І в тобі сидить той же демон. Мені не подобається, що я не досить музикальний? Що мене мало хвалять? Що зношу удари і ганьбу? Що я вже старий? Не задоволений тим, що мені щось не до вподоби? Роздратований через безчесну поведінку ворогів і ганьбителів? Не вони, а той же біс мені завдає неспокій, а що, як прийде смерть, бідність, хвороба? Нас непокоїть, що всі підіймають нас на сміх, що слабне надія на майбутнє? Хіба душа не страждає від усього цього найжалюгіднішим способом, ніби її піднімає подих вітру і жене вихор».

Здавалося б, виверження печалі з нутрovin палаючого серця вже відбулося – має постати жадане очищення, та де там!

Гдѣ ни пойду, все с тобой вездѣ всякій час,
Ты, как рыба с водою, всегда возлѣ нас.
Ах ты, скука, ах ты, мука, люта мука!
Звѣряку злу заколеш, если возмеш острый нож,
А скуки не побореш, хоть мечь будет и хорош...

І у віршах, і в листах, і в «Букварі світу» цей біс скуки, диявол печалі, ця мука з димом і чадом є вищою точкою, кратером цього дивовижного поетичного вулкана. Ця печаль, що вбирає в себе світ, є пеклом людської натури:

«Невидиме повітря, що спінує море, невидима й скука, що хвилює душу; невидима і мучить, мучить і невидима. Вона є духом болісним, думкою нечистою, бурею лютою. Ламає все і збурює, літає і сідає на позолочених дахах, проникає крізь світлі чертоги, сідає на престоли сильних, нападає на військові таборища, дістає в кораблях, знаходить на Канарських островах, укріплюється в глибокій пустелі, гніздиться в душевній точці».

Грандіозних розмірів набуває тема звихреного життя в поезії й філософії Сковороди – поета могутнього і глибокого, розкутого і прикованого водночас, як Прометей, до скелі цієї вселюдської туги за гармонією, чистотою, добром, поета-пророка:

Нелзя бездны окиана горстью персты забросать,
Нелзя огненнаго стана скудной капль прохладжгать.
Возможет ли в темной яскинь гулять орел?
Так, как в поднебесній край вылетит он отсель,
Так не будет сыт плотским дух.
Бездна – дух – есть в человекѣ,
Вод всѣх ширшій і небес.
Не насытиш тѣм вовѣки, что плѣняет зрак очес.
Отсюду-то скука внутр скрежет, тоска, печаль,
Отсюду несытость, из капль жар горшій всталь.
Знай: не будет сыт плотским дух.
О роде плотскій! Невѣжды!
Доколѣ ты тяжкосерд?
Возведи сердечни вѣжды!
Взглянь виспрѣ на небесну твердь.
Чему ты не ищеш знать, что то зовется Бог?
Чему не толчеш, чтоб увидѣть его ты мог?
Бездну бездна удолит вдруг.

Отже, безодня ненаситності людської волі, людського пізнання може задовольнитись лише безоднею абсолютного – безконечністю всесвіту, лише безмежністю людського ідеалу і гармонії.

Стиль Сковороди базується на солідній аргументації поетичних чи філософських тверджень, в ньому знаходить вияв нестримне прагнення поета осмислити і відчутти всі глибини буття. В багатьох творах Сковорода виходить з образного ладу Біблії, що певною мірою впливає на стиль його поезики. Так звичайний, здавалося б, перерахунок виливається в пластичний образ: «земля, плоть, пісок, польнь, желчь, смерть, тьма, злость, ад». Плоть є пеклом, плоть є полином і смертю, плоть є жовчю і злістю, вона ж тьма – плоть.

Сковорода не спинається на одному-двох твердженнях, а нагнітає їх, варіює ними, створюючи інтенсивну мелодію думки: «Хай буде вовк кухарем, ведмідь різником, а кінь під сідоком! Сіє діло чесне! Якщо ж вовк дудить в дудку, ведмідь танцює, а лоша носить поклажу, не можна не сміятися... А коли вже вовк став пастухом, ведмідь ченцем, а лошак радником, – сіє не жарти, а біда».

Діалектика антитез і зіставлень властива не тільки образам, але й стилістиці Сковороди: «сіється нетямуще і дурне, воскресне премудре і прозріливе» або «нема жалюгіднішого, ніж убогість серед багатства, і нема блаженнішого, ніж серед убогства багатство».

Варто згадати, що свої «строфи» й «антистрофи» (збірка «Замість сонетів і октав») П. Тичина присвятив Сковороді, цим ствердивши, що тенденцію протиставлень взяв саме в нього. Особа філософа хвилювала його все життя. Симфонію «Сковорода» він пише протягом двадцяти років, створюючи поліфонічний твір, в якому образ філософа змальовано на тлі вітчизняної історії та світових проблем...

У поетичному доробку Сковороди певне місце посідають байки. Літературна байка прийшла на Русь, як свідчать дослідники, ще за часів Ярослава Мудрого у складі східної повісті про Акіра. Вивчаючи академічний курс поетики, студенти знайомилися із жанром байки, про яку було сказано, що вона «являє собою цілком вигадану розповідь, яка виражає, проте, певну істину». Хоча байки Езопа є чистісінькою вигадкою, зате в них «завжди можна знайти яке-небудь правдиве повчання, спрямоване на те, щоб удосконалити людську натуру». Георгій Кониський, поетику якого знав Сковорода, відзначав, що байка зручна «для переконання і придатна для повчання простого народу».

Ще один викладач Київської академії, пояснюючи ту перевагу, яку віддають риторичні вчителі поетики творам грецького байкаря, писав: «Природу людської поведінки описали та передали нащадкам також і інші. Але Езоп, з Божого, мабуть, благословення, взявшись за моральну науку, далеко випередив багатьох з них. Адже він без логічних визначень та умовиводів, не наводячи прикладів з історії, нагромаджених часом ще до його народження, а від щирого серця повчаючи байками, так заповнює душу слухачів, що наділені розумом соромляться робити і згадувати те, на що не наважуються ні птахи, ні лисиці...»

Джерелами, з яких викладачі українських шкіл XVII–XVIII століть брали сюжети, були, крім байок Езопа, твори Гомера, Гесіода, Архілоха, Горация, Авсонія, а також польського байкаря кінця XV – початку XVI століття Томаша Бедермана та деяких інших авторів. А сюжет однієї з байок сягає аж Панчатантри. Турецький варіант цього мандрівного шедевра використав у свій час Богдан Хмельницький, коли у жовтні 1656 року приймав послів польського короля Яна Казимира. Станіслав Любовицький і Самуїл Грондський прибули до козацького табору під Львовом, щоб добитися замирення з козаками. Переговори не клеїлись. Тоді гетьман, намагаючись пояснити причини безуспішності їх, вдався до байки:

«Сідайте і слухайте, панове. Ви принесли нам цікаві пропозиції від короля, але ж чи можливо їх прийняти? А дослухайтеся ось цієї баєчки.

У давні часи, кажуть, жив у нас селянин, дуже заможний, всі сусіди заздрили йому. У цього селянина був домашній вуж, який нікого не кусав, – господарі ставили завжди молоко в нору йому. Та одного разу сталося так, що дали хлопчикові молока, а тут і вуж приповз і став хлебтати молоко з чашки. За це хлопчик ударив його ложкою, а вуж укусив хлопчика. На жалібний крик дитини прибіг батько. Дізнавшись, що вуж ужалив хлопчика, він кинувся убивати його. Та вуж устиг сховати голову в нору, тільки хвіст залишився, і господар відрубав йому хвоста. Хлопчик помер від укусу. Вуж залишився безхвостим і з тих пір боявся виповзати з нори. Невдовзі після цього багатство селянина стало танути, аж поки він зовсім не збіднів. Бажаючи дізнатися про причину цих змін, він допитувався у ворожбитів: «Скажіть, коли можете, про причину біди моєї, і чи не можна чимось зарадити?» Йому відповідали: «Доки ти добре поводишся зі своїм вужем домашнім, він прийматиме на себе всі біди, які загрожували тобі. А нині, коли між вами на ворожнечу зайшло, всі злигодні на тебе впали. Якщо ти прагнеш колишнього благополуччя, то помирися з вужем...»

Жінка винесла вужеві молока, та вуж, напившись, знову заховався в нору. Господар почав умовляти його відновити дружбу. Тоді вуж йому відповів: «Даремно, чоловіче, намагаєшся, щоби була проміж нас така дружба, як раніше. Тільки-но я подивлюсь на свій хвіст, втрачений через твого сина, зразу ж і повертається до мене досада. Та й ти, як тільки згадаєш, що позбувся сина, ладен голову мені розчавити. Тому досить буде такої дружби поміж нами, коли житимеш у своїй хаті, як тобі завгодно, а я в своїй норі, і будемо допомагати один одному».

Те ж саме, пане посол, сталося поміж поляками і українцями. Наймудріший із смертних не може вдіяти того, щоб поміж нами встановився міцний і тривалий мир. Це стане можливим, якщо Королівство Польське відмовиться від усього, що належало до князівства Землі Руської. Нехай же відступить козакам в управління цілу Русь до Володимира, і Львів, і Ярославль, і Перемишль з умовою, щоб ми, сидючи в Русі своїй, як у норах, одбивали ворогів і од Королівства Польського.

Та я переконаний: якби у всьому королівстві зосталось лише сто панів, і тоді б вони не пристали на це. А козаки, поки зброю матимуть, також не одстануть від цих умов».

В резюме, яке вивів Богдан Хмельницький з цієї байки, відбилася суть визвольної війни українського народу 1648–1654 років.

Як бачимо, жанр байки дозволяє передавати найрізноманітніші нюанси смислу засобами простими й дохідливими, що й зумовило велику популярність його в різних суспільних шарах.

Отже, не випадково звертається до цього жанру й Григорій Сковорода. Його цикл «Байки харківські» складається з тридцяти творів, написаних у 60 – 70-х роках. Частину він написав після того, як залишив Харківський колегіум: «В сьомому десятку нинішнього століття, залишивши учительську посаду й усамітнівшись у навколишніх біля Харкова лісах, полях, садах, селах і пасіках, вчився я добродетелі й повчався у Біблії; при тому благопристойними іграшками бавлячись, написав півтора десятка байок...»

Решту, 15 байок, було написано в селі Бабах – про це свідчить лист-присвята, підписана «накануні 50-ниці» 1774 року.

Автографа збірника не збереглося – збереглися лише три списки дорогоцінної спадщини. Спершу байки з'явилися друком 1837 року у виданні «Московского человеколюбивого общества» під назвою «Басни Харьковские Г. В. Сковороды».

Поет вважав, що саме байками він найдужче допик володаря ворожого світу Демона, або Даймона. Пізніше в трактаті «Пря біса з Варсавою» Даймон з докором допитується у Варсави – Сковороди:

«Чи не ти написав 30 притч і подарував їх Афанасію Панкову?

Варсава. Воістину так і є! Сей є другом Варсаві.

Даймон. Чи пам'ятаєш одну з них, у якій бесідує Буфон зі змією, щоновила юність?

Варсава. Пам'ятаю, я ту притчу увінчав тлумаченням таким:

Чѣм большее добро,
Тѣм большим то трудом
Ограждено, как рвом».

Байками найбільше, можна вважати, допик він і володарям своєї доби. Напевно, багато з цих творів народжувались під час розмов із селянами – у такий спосіб Сковорода повчав їх. Так, наприклад, байки «Ворон і Чиж», «Діамант і Смарагд», «Баба та Гончар» висловлюють думку, що про людину слід судити не за зовнішньою оболонкою, а лише розібравшись у її серці. Байка «Бджола та Шершень» спрямована, звичайно ж, своїм різючим жалом проти тих, хто живе за рахунок трудящих людей. «Шершень – се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого і народжені на те тільки, щоб їсти, пити і таке інше. А бджола – се символ мудрості людини, яка у природженому ділі трудиться».

Сковорода зробив найпомітніший внесок в українську байку XVIII століття. У XIX столітті цей жанр позначиться такими високими зразками, як байки Гребінки і особливо – Глібова. Сковорода завершив давній період у розвитку української байки (твори І. Галятовського, А. Радивиловського, Л. Гвіччардіні, байки з «Іфіки Ієрополітики» та інші), сконцентрував у своїх творах все найкраще, що було здобуто в розвитку цього популярного жанру, і вони стали міцною основою, на якій розвиватиметься творчість байкарів наступного століття.

Сковорода не пристав до традиції лафонтенівської віршованої байки – він сягав першоджерел, стиль його байок античний – цей строгий стиль наближає їх до філософських трактатів, та багата образність залишає їх у межах літератури.

Прикладом для Сковороди були древні мудреці Сократ і Езоп: «Цей забавний і фігурний вид писання був домашнім і найкращим стародавнім любовимудрам».

Чимало сюжетів байок Сковороди наскрізь оригінальні, є також своєрідні варіації на вже відомі твори українських попередників, а деякі створено на езопівській основі («Жайворонки», «Гній і Діамант»), Сковорода сам вказує на джерела: «За казкою мудрого Езопа», «Той самий гній, у якому колись Езопів півень вирив коштовний камінчик».

На Україні в той час ходило безліч анонімних творів, у яких висміювались новоспечені дворяни, що прагнули створити привілейовану касту, а від «підлості» походження відгородитися юридично. Ось гумористична генеалогія під назвою «Доказательства Данилея Куксы потомственны»:

Да вже ж наші дворяне герби посилають,
А що я був дворянин, то того й не знають.
Он у мене герб який, в дерев'янім цвіті,
Що ні в кого не було в Остерському повіті:
Лопата написана держалном угору,
Побачивши, скаже всяк, що воно, без спору,
Всередині граблі, вила і сокира,
Якими, було, роблю, хоч яка сквира.

До цього красномовного тексту був доданий мальований герб – та сама лопата з рештою причандалля посередині.

На цю ж актуальну тоді тему написана й байка Сковороди «Олениця та Кабан». Забачивши домашнього Кабана, Олениця привіталася:

«— Доброго здоров'я, пане Кабан. Радію, що вас...

— Що ж ти, негіднице, така непоштива! – крикнув, набурмосившись, Кабан. – Чому звеш мене Кабаном? Хіба не відаєш, що я підвищений у барани. Маю про це патент, що рід мій походить від найшляхетніших бобрів, а замість опанчі я для характеру ношу на людях здерту з вівці шкуру».

Для свідчення життєвості типів, виведених Сковородою в байках, варто навести таку ситуацію з життя новоспеченого дворянства.

Пробитися в дворянство, домогтися чинів – було життєвим ідеалом українського панства. Ось як веде себе, наприклад, Гуленко, прилуцький сотник, пожалуваний у 1759 році в титулярні радники і зведений у ранг сухопутного капітана. Ось як він гонориться перед своєю братією, яка ще не досягла чинів. «Чи відаєш ти, – кричить сотник, ображений тим, що під час роздачі в церкві священиком антидору його випередив онук вдови генерального судді Горленка, – що я офіцер, а ти гультяй, нікчемний дурень». Відпускаючи побитого Горленка, Гуленко ще й настрахав: «Я й кращих за тебе стану батожити, аби знали, що я офіцер». Характерно для духу епохи, що, коли у цій справі викликали до суду свідків-священиків, які спостерігали цю сцену в церкві, один з них сказав, що «він через хворобу на обидва вуха був глухуватий».

У той час, коли новоспечене українське дворянство презирливо ставилось до своєї національної культури, відходячи все далі від духовних інтересів народу, Сковорода своїми філософськими і поетичними творами обстоював ці інтереси. Він із презирством картає тих, хто задля кар'єри ладен і матір рідну забути: «На посаду мостишся, як коза на дах, для того, щоб через нього скочити на купу рясного марнославства».

Сповнені глибокого філософського змісту твори Сковороди заперечували офіційний псевдокласицизм з його гіпертрофованим панегіризмом, що насаджувався зверху. Хоч писав Сковорода не народною, а сучасною йому книжною мовою, та твори його були близькі й зрозумілі найширшим верствам суспільства.

Сам поет вважав свою письмову мову українською: так, наприклад, 24-ту пісню «Саду» (1765 рік) він, за його словами, «перетлумачив» з Горація «малоросійським діалектом».

Відомий славіст-філолог Осип Бодянский у листі до Шафарика відзначив, що «Сковорода писав по-малоросійськи, але досить невправно й змішано». Це пояснювалося тим, що мова Сковороди формувалася в перехідний період, коли староукраїнська книжна мова вичерпала свої можливості, а нова – на чисто народній основі, якою пізніше писатиме Котляревський, – ще не стала мовою літературною.

У той же час один із сучасників філософа Ф. П. Луб'яновський засвідчує: «Я бачив відомого старчика Сковороду. Старий росту вище середнього, в сірому байковому сюртуці, в українській овечій шапці, з ціпком у руці, за мовою – справжній малоросіянин».

Творчість Сковороди стоїть на межі двох періодів української культури, коли розкута думка вимагала розширення тісних рамок барокового стилю. Розвинувшись на культурному ґрунті Київської академії, вона дала потужний поштовх для розвитку нової української літератури, передовсім пов'язаний з іменами І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, аж до могутнього поетичного спалаху Т. Шевченка.

1972

Шевченкова вічність

Т. Г. Шевченко! Досить було однієї людини, щоб врятувати цілий народ, цілу націю...
Остан Вишня. Щоденник

Може, як ніколи, нам сьогодні потрібна незламна віра Шевченкова. Без жодної ноти розчарування. Незламна і горда.

Жодного песимізму зваженого й обґрунтованого. Навіть комп'ютерами. Незламна віра: «...буде правда меж людьми? Повинна бути, бо сонце стане і оскверненню землю спалить».

Такий духовний максималізм, витворений правдою його життя, наснажений істиною його творчості, єдиний в спроможності витримувати всі ті надлюдські випробування, які чигають на сучасну людину. Які роздирають її, розламують її крихке єство. Але й витворюють нову людину.

Ось чому ми йдемо, їдемо, летимо до нього – до Шевченка. Ось чому ми прагнемо до Пушкіна і Данте, Руставелі і Шекспіра, Навої і Гете, Нарекаці і Толстого. А Шевченко ще й тому в спроможності наситити безмір наших вимог, ще й тому в спроможності подати нам руку через гори літ – і ми віримо йому до найсокровенніших глибин душі! – що він до осяйних вершин людського духу піднявся з найпоганьбленішого болота, з безправ'я неключимого, де батожили душу вшир і впростяж, де розпаношілий цинізм був рідним братом зневіри, а губата ганьба збиткувалася над непокірною честю. Йому треба було встати і обтрусити весь цей непотріб з вічної душі народу. Він це свідомо зробив справою всього свого життя. Його неповторний світ, який не має аналогів в жодній духовній традиції того часу, виріс з найпотаємніших глибин рідного народу. Досить було одного, та ще й такого короткого, життя цієї людини, щоб в свідомості цього народу зайняти місце під рушниками на покуті, чільне місце. Стати символом цього народу, його безперервним творцем і бездоганною совістю. Ось чому вкарбоване його ім'я серед світочів вселюдського духу всіх часів і народів. Ось чому ми йдемо, їдемо, летимо до нього – до Шевченка.

Не дамоклів меч, така собі антична соломинка, як нам і нині видається з висоти нашого гіркого досвіду, а півтора десятка тонн тринітротолуолу у кожного із нас над головою. Принца Гамлета і короля Ліра, Автанділа і Таріеля, Беатріче і Вертера, Онегіна і Катерину – все це поставлено під приціл разом з мільярдами усіх нас. Вихори політичних пристрастей захланного імперіалізму здатні в будь-який момент нашого існування зробити із Землі останню вогненну крапку в історії людського родоводу – вибирай, людино: нейтронно чисту, чи хімічно знавіснілу, чи бактеріологічно конвульсійну смерть. Та з тисячоліть існування нашої вселюдської цивілізації найдорожчий і найсокровенніший, такий рафаелівськи чистий отой Шевченків ідеал:

...на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.

А з тисячоліть існування нашої східнослов'янської цивілізації, з отих вічних гір київських, яким сьогоднішнім ювілеєм означено півтори тисячі літ як градотворчим горам, з цих вічних гір пролунало:

...щоб усі слов'яни стали

Добрими братами і синами сонця правди...

Доля карбувала його життя у формах трагічних. Думаючи про нього, згадуєш слова Стефана Цвейга, який казав, що світ розуму не знає оманливого поняття числа і на його терезах один повсталий проти всіх може важити більше, аніж багато повсталих проти одного... Повстанець Шевченко був гнівною мовою цілого поневоленого народу, в пам'яті якого дотлівали останні задимлені головешки з гайдамацьких пожеж, а козацька епоха щемливим болем одлунювала в розлогих думках сліпих бандуристів – сама Україна була потрощеною бандурою з обірваними струнами. Разом з усією Росією вона була в ярмі царсько-кріпосницької системи. І яких же нелюдських сил треба було, щоб змогти пробудити до життя її вже майже смертельно поранену душу. Чиє живе людське серце могло затріпотіти в її холонучих грудях? Так геніальний пророк, за велінням часу віддаючи своє серце Вітчизні, мусив власним мученицьким життям прокоментувати свої дивні твори.

Його біографія відома кожному, та не перестає вражати кожного. Народився майбутній поет кріпаком і лише двадцятичотирьохлітнім здобув «вольную» (як відомо, Карл Брюллов намалював портрет поета Жуковського, той влаштував лотерею – за 2500 карбованців була здобута його свобода). Невдовзі він стає одним з найулюбленіших учнів – товаришів «Карла Великого» – Брюллова. В 1845 році Шевченко закінчує курс Петербурзької академії мистецтв і їде на Україну. Минуло два титанічних за творчою насиченістю роки – і 5 квітня 1847 року жандарми арештовують поета разом з членами Кирило-Мефодіївського товариства. Тарас міцно тримається на допитах. Царененависницька поема «Сон» та інші революційні твори – звинувачень, більш аніж досить.

Все он изведаль: тюрьму петербургскую,
Справки, допросы, жандармов любезности,
Все – и раздольную степь оренбургскую,
И ее крепость. В нужде, в неизвестности,
Там, оскорбляемый каждым невеждою,
Жил он солдатом с солдатами жалкими...

М. Некрасов

Вимучений фізично, та не зломлений морально, Шевченко нарешті повертається із заслання, щоб за кілька років померти майже самотнім. 24 роки кріпацької неволі, 10 років солдатчини, 13 літ каторжної праці з постійною загрозою арешту – ось головні етапи його трагічної біографії. Шевченкові довелося виконати передбачення власної юності:

Без малодушной укоризны
Пройти мытарства трудной жизни,
Измерять пропасти страстей,
Понять на деле жизнь людей,
Прочесть все черные страницы,
Все беззаконные дела...
И сохранить полет орла
И сердце чистой голубицы!

«Тризна»

Хочу якнайстисліше торкнутися лише однієї теми, яка означається двома словами: «Шевченко» і «Київ». Зараз це вічнотривкі одиниці нашого буття – і поет, і місто. Мабуть, вперше на всю широчінь дитячої душі, на всі розповні очі він всотав Київ хлопчиком, чи то

шестилітнім, чи семилітнім. Його батько Григорій взагалі часто їздив, підробляв хурманством – і малий Тарас тримав віжки в руках, і хльоскав коней розгарячілих, і мчав над Дніпром до Києва. Як правувати Пегасом – та наука знадобиться згодом.

А потім, вже підлітком, у 1829 році, «странствуя с обозом за своим дидычем». Може, козачком на козлах:

Давай, козачок, все бери на гачок
Під скрегіт і регіт рипучих бричок
І мчи у життя чорним шляхом гірким,
Тим шляхом, де мчали у смерть козаки.

Дніпрові схили. Старовинна дзвіниця. Золоті бані церков білокам'яних. В страшних баюрах під навкісним дощем застрявали берлини Енгельгардта. І гарячкуватий підліток як кріпак з кріпаків витягував їх з болота. І надривалися коні і люди, і шаленів лихий вельможний власник кріпацьких душ, а онук гайдамаки застигав перед раніше не баченим: сила-силенна ченців, тьма-тьменна прочан, блискучі військові однострої на конях, настирливі жебраки руками сновигали в болоті, видираючи мідяки один в одного, крамарі в дивовижних старовинних одягах, меткі, галасливі перекупки. Такого не було в Кирилівці. Та золоті бані передовсім вбирали очі. Від болота на землі до золота в небі. Коли це було 15 липня, то це був Володимирський хресний хід...

Пройде яких сорок років з того часу, коли вперше малий Тарас на кріпацькому возі з батьком, коли вперше юна істота зустріне з вічним містом, до тої трагічної межі, коли київська молодь, передовсім студенти університету, зустрінуть процесію з Петербурга перед Києвом на лівому березі Дніпра, коли перед Ланцюговим мостом випряжуть коней і самотужки привезуть дроги з труною в місто. Згодом цікаві кияни з київських гір незвично дивитимуться, як по-європейськи вбрані пани, студенти університету та уніформовані гімназисти везимуть на трагічному повозі кріпака. Остання дорога Києвом. Ось свідчення очевидця: «...не тільки церква, а й двір були битком набиті по Олександрівській вулиці, по шосе, на горах Андріївській і Михайлівській і на горі біля Царського саду стояло народу не менше, ніж буває 15 липня під час Володимирського хресного ходу».

Князь Васильчиков Іларіон Іларіонович, київський, подільський і волинський генерал-губернатор, один з вельможних душителів поета при житті, саме прогулюватиметься з дітьми біля Маріїнського палацу і поглядатиме крізь зелені кущі на набережну. Промови він заборонив. Відповідні розпорядження дав. Радив Третьому відділу не дозволяти Шевченкові оселятися на Україні. «Татусю, кого це ховають?» – питали діти. «Добре, що не в Києві ховають, – думав генерал-губернатор, – все ж легше...» Згодом він керуватиме розслідуванням справи про гайдамацькі ножі на могилі Шевченка... А Дніпрова повинь і повинь народна наче з'єдналися в єдиному плині, несучи на собі останки Кобзаря. Хотіли кияни поховати на Щекавиці, особливо студенти, та «Заповіт» і Честахівський зробили своє: везти пароплавом на Чернечу. Жебрак питав, наче не знав:

– Кого ховають?

Жандарм з верховин коня відповідав, наче знав:

– Мужика, да чин на ньому генеральський...

Та ще й до всього в Христорождественській церкві якась невідома жінка в чорному поклала на труну терновий вінок. З'явилась і зчезла. Наче не була. Вінок був. Шукали жінку, не знайшли. Особливо князь Васильчиков наполягав, бо, кажуть, жінка була дуже шляхетна і дуже в чорному. Вінок забрали. Вінок був і всіх колов. Шукали навіть по терновищах. Та скрізь тернина неторкана була...

Які ж це дворянські діти, студенти університету, везли «мужика»? Варто їх зафіксувати і нам, настільки важлива була ситуація, де наче передавалася естафета подвижництва і служіння справі визволення народу. Діти пануючої верстви, обпалені і наснажені Тарасовим вогнем, вже протягом всього наступного життя не могли випрягтися з того Шевченкового воза. От хоча б кілька імен.

Студент Михайло Драгоманов – не тільки виступав над труною поета з промовою, не тільки вважав Шевченка «одним із великих поетів правдиво народних» і присвятив пропаганді його творчості своє життя, а й видав згодом у Женеві книжку французькою мовою «Українська література, заборонена російським урядом», яка, як нині доведено, читалася Карлом Марксом. Основоположник наукового комунізму відмітив такі відомі нам слова: «Від молдаванина до фінна на всіх языках все мовчить, бо благоденствує». Влучно відмітив.

Студент Михайло Старицький – таж він, подумав би князь Васильчиков, та він же з найдревнішого князівського роду, з вітки самих Рюриковичів, і він – у цьому мужицькому повозі?! Він скоріше міг би сидіти в моєму генерал-губернаторському кріслі, коли не в щонайвищому, а він... Михайло Старицький, згодом відомий письменник і подвижник культурно-громадської і театральної справи, пронесе свою вірність ідеям Тараса до кону.

Студент Павло Житецький – згодом відомий філолог і фольклорист, член-кореспондент Петербурзької академії наук, який не уявлятиме свого життя без служіння рідному народові і «наріччю, на якому кращі представники народного духу (Котляревський, Основ'яненко, Шевченко та ін.) висловлювали свої творчі думи».

Студент Тадей Рильський – згодом відомий громадський і культурний діяч, один з так званих «хлопоманів» і засновників «Київської громади», друг І. Франка, М. Лисенка, М. Короленка, батько незабутнього нашого киянина Максима Тадейовича.

Студент Петро Косач – згодом його превосходительство дійсний статський радник, людина прогресивного штибу, чоловік Олени Пчілки, батько геніальної Лесі.

І ще один студент природничого факультету, який в той час пише дисертацію на тему «Про статеве розмноження нитчатих водоростей», згодом кандидат природничих наук, згодом великий український композитор Микола Лисенко, який не тільки покладе на музику 86 творів Шевченка. Силою свого подвижництва і таланту на своїй тираноборчій дорозі він постане поруч Івана Франка та Лесі Українки...

Такі це були студенти, такі це були кияни 1861 року.

Може, найбільше драгувалися оті з Київської гори біля Маріїнського палацу минулим, таким викличним, таким очі муляючим знаком – покритий червоною китайкою, заслугою козацькою?! А тут ось що сталося – минуле взяло вогонь на себе, минуле майбутнє собі, як дитину, в пазуху заховало. Пришестя, майбутнє, грядуще дихало в кольорі, яким було запнуто віко труни. Коли ховатимуть Лисенка, червону китайку здиратимуть з труни – як заклик до революції. Червоні стрічки обдиратимуть з вінків, які принесуть на могилу Лесі Українки. А тут поки що червона китайка дихала для ока тільки минулим, тому й не була здерта і жандармізована, як отой терновий вінок.

Німб великомученика за людське право бути вільним світився навколо кожної його строфи, кожен вірш був таким цільним і органічним у своїй зовнішній простоті і внутрішній мудрості – то страшним у своєму біблійно-пафосному протесті, то смутенно-сонячним в своїй пісенній ніжності і недоторканності, що, природно, негайно простерлись совині крила інквізиторського вето: «Под строжайший надзор с запрещением писать и рисовать». На що можна було відповісти: «Трибунал під головуванням самого сатани не міг би проголосити такий холодний, нелюдський вирок». І ще – після десяти років мук, знущань, солдатської муштри, доносів: «... я точно такий же, що був і десять років тому. Жодна риса в моєму внутрішньому образі не змінилась».

Лише дивовижна відданість справі визволення рідного народу дозволила йому воювати з відкритим заборолом. Доба, народ і свобода вимагали титанічного подвигу – і так сталося. Не кожна з літератур Європи клекоче таким шевченківським протестом проти гноблення людського духу, і навіть серед найпідготовленіших і найвишкелюваніших культур не часто з'являлися поети, що з такою віртуозністю володіли вогненною зброєю слова, що посміли б посягнути на таку бастилію тиранії і кріпацтва, якою була царська Росія – тюрма народів. Внук гайдамаки, кріпацький син став основоположником нової української літератури і літературної мови України.

«Він був сином кріпака і став володарем в царстві духу.

Він був кріпаком і став велетнем в царстві вселюдської культури.

Десять років він страждав під ігом російської солдатчини, а для свободи Росії зробив більше, ніж десять переможних армій...» (І. Франко).

Відомий український учений, перший ректор Київського університету, друг Пушкіна і Гоголя, Максимович писав Тарасові в 1859 році: «В околицях Михайлової гори (гора біля Канева. – І. Д.) залишили Ви по собі найживіші, найсердечніші спогади. А на правому березі Дніпра Ви стали особою міфічною, про яку складають дивовижні казки і легенди, наряду з історіями старовинних часів». А в жандармських сейфах після смерті поета, окрім всесвітньовідомої товстенної справи «про художника Шевченка», завелась нова – «про могилу Шевченка» на ста восьми аркушах (в легендах йшла мова про сховані на могилі «освячені» для помсти гайдамацькі ножі). Поет дослухався до народу, народ – до самого серця його поезії.

Про Шевченка написано тисячі томів досліджень, та найпроникливішим шевченкознавцем був і залишається народ, хоча ставлення поета до народу було побудовано аж ніяк не на фундаменті сентиментальної любові і всеприйняття. Поет став виразником духовного здоров'я української нації лише тому, що міг відверто в обличчя висловити їй і слова ненависті до довготерпіння, до проявів принизливого холуйства, виплеканого царськими слугами на протязі століть. Він не лише віддав артеріальну кров своєї поезії для духовних жил народу, але й не побоявся розкрити гнійні рани на його тілі:

...А ми дивились і мовчали
Та мовчки чухали чуби,
Німії, подлії раби,
Підніжки царськії, лакеї
Капрала п'яного!..

У пориві відчаю Микола Чернишевський, начеб в унісон своєму українському побратимові, теж обурювався довготерпінням народу: «нікчемна нація, нація рабів, зверху донизу – всі раби». Відверті і приховані раби – великороси (раби в ставленні до царської монархії) не люблять згадувати про ці слова. А, як на нас, це були слова справжньої любові до вітчизни, любові, що тужить по причині відсутності революційності в масах великоруського населення».

Подібного гатунку знищувальні ієреміади народжуються лише в серцях патріотів. І лише люди, подібні до Чернишевського, змогли гідно оцінити співця України, у якого

«...все коло його дум і помислів перебуває у повній відповідності зі змістом і ладом народного життя (М. Добролюбов. Рецензія на «Кобзар»).

Соратник Герцена, якого так любив Шевченко, поет Микола Огарьов писав: «Шевченко, народний поет Малоросії, з захопленням прийнятий як свій в літературі російській і став рідним для нас, – так багато було спільного в наших стражданнях і так самотність кожного стає необхідною умовою спільної свободи». Шевченко глибоко любив і цінував Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Щедріна. «Які прекрасні «Губернські нариси», в тому числі і «Мавра Кузьмівна» Салтикова... Я благоговію перед Салтиковим. О Гоголю, наш безсмертний Гоголю!

Якою радістю пораділа б благородна душа твоя, побачивши навколо себе таких геніальних учнів своїх». Всією душею ненавидячи самодержавство, царських чиновників і особливо «землячків»-лакеїв, що вірою і правдою служили царю-батюшці, Шевченко всією своєю великою душею любив пригнічений російський народ, тьмочисленні пригнічені народи Росії – свідчення цьому його «Щоденник». Шевченко разом з Марком Вовчком, Жемчужниковим, Аполлоном Майковим, Салтиковим-Щедріним, Тургенєвим і Пироговим виступає з протестом проти антисемітських статей журналу «Иллюстрация», а відомий грузинський поет Акакій Церетелі згодом згадуватиме про зустріч з пророком України: «Зізнаюсь, я вперше зрозумів з його слів, як треба любити вітчизну, свій народ».

Ленінська «Правда» – газета російського революційного пролетаріату – захищала Шевченка од чорних рук чорносотенців: «Не везло Тарасові Григоровичу при житті, не везе і після смерті. За що ж продовжуються переслідування Шевченка тепер?... Нащадки кріпосників відчують до народного поета, селянського вихідця, ту ж злісну ненависть, що і їх пріснопам'ятні батьки. До того ж – Шевченко українець, що, з точки зору «известной подлости прославленных отцов», – «мазепинець» і ледве-ледве чи не «жид». Цього абсолютно досить для гнобителів пам'яті народного поета...»

Найбільш національний поет України був глибоко інтернаціональний. Декламуючи вірші Пушкіна про Міцкевича («Він поміж нами жив...»), де йшлося

...о временах грядущих,
Когда народы, распри позабыв,
В великую семью соединятся, —

Шевченко був пройнятий глибокою вірою у можливе братерство народів.

У Лейпцигу в друкарні Вольфганга Гергарда 1859 року вийшла книжка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченки». Це видання, за яким так полювали жандарми, об'єднало імена двох найбільших слов'янських поетів одним тираноборчим німбом. І як всі витoki російської літератури лежать в титанічному явищі Пушкіна, так всі джерела української літератури – в «Кобзарі», книзі такого масового розповсюдження на Україні, книзі такого дивовижно сучасного звучання.

Починаючи від «Катерини», де доля зганьбленої дівчини-покритки, доля самотньої матері проглядалась крізь призму національної і соціальної трагедії всієї України, до найвищого злету його поетичного натхнення останніх літ – поеми «Марія», – Шевченко кожному темі, кожен шмат живого життя силою свого таланту вперше в українській літературі підіймає до рівня загальнолюдських протиріч XIX століття, яке випало на його долю. Відкрита громадянськість його вірша назавжди залишилась переважаючою в українській поезії. Філігранна майстерність, на якій при найуважнішому, мікроскопічному огляді не побачиш слідів поту, чисте джерело світла, що органічно летіється з найтаємніших душевних глибин, на якому спалили нікчемні крильця десятки метеликів-епігонів, довгий час було явищем безпрецедентним, але і багатообіцяючим для культури, що відроджувалась. Лише Іван Франко і Леся Українка стали в один ряд з Шевченком і свої поетичні смолоскипи запалили безпосередньо од його непогасного вогню, лише вони мали право таланту і вибраності класти цеглини у підмурівки, закладений його руками.

Тепер, даруйте мені за зухвалість, я скажу, що Шевченко був поетом веселим. Не драстичний війонівський сміх, не гейнівський саркастичний, хоча вже були спроби порівнювати українця з німецьким поетом – ні, в ньому ряхтіла всередині всіма барвами смутна веселість слов'янина, хоча видима вона була лише по деяких одсвітах. Це була радість дитини, наївна посмішка генія, яка жаріла в самій нутровині душі і кидала життєствердні одсвіти навіть в шекспірівськи трагічних «Гайдамаках», навіть в глибинносмутній «Наймичці». Це була та

невидима навіть для прискіпливого погляду частина айсберга, схована під водою. Це було те серце, що жило веселою шевченківською кров'ю найсмутенніші його творіння. Він був людиною гармонійною, в його душі розгорталися крила особистості Відродження, та покликання народного пророка сконцентрувало всі його помисли в одній точці, ім'я якій – Народна Сльоза.

Шевченко і світ

Кілька штрихів до цієї невичерпної теми...

Катерина Дорошенко, одна з уславлених директрис Шевченкового музею в Києві, любила розповідати про те, як плакав Джон Стейнбек після огляду експозиції. «А в мене такого ніколи не буде!» – наче б так Він пояснював своє несподіване розчулення – це було по-дитячому дуже наївно і по-дорослому дуже точно... Книжка Євгена Нахліка «Доля Los Судьба» справедливо розмежовує межі впливу трьох геніїв трьох слов'янських народів – Шевченка, Пушкіна, Міцкевича. Колись Вадима Скуратівського погнали зі «Всесвіту» за намаганням вивищити сина кріпака і внука гайдамаки за рахунок камер-юнкера африканського походження. Неможливо зважити значення і вплив генія, народженого тим чи іншим етносом, на життєвий нурт світової історії. Шекспір в англomовному, Гете в німецькомовному, Сервантес в іспаномовному світах лише починались, щоб згори розпросторитись на всі межі засягу британської імперії, іспанської армади чи тевтонського багнета. Переклади і культурне всотування йшло за потугою націй, які спромоглися агресивною захланністю поставити Господа Бога перед фактом свого поширення.

Та англійці вижили б без свого Шекспіра, генія з геніїв, німці – без універсального Гете (відразу напoxваті був би Шіллер), росіяни – без Пушкіна (благородний Лермонтов надався б на заміну!), поляки – без Міцкевича (не забули про Словацького?!), а що б ми, українці, робили без Шевченка?! Скажуть високочолі пуристи і ехидні інтелектуалки, що я занадто по-спортивному витворюю обрахунки тих субстанцій, які на це не надаються, і тому вислизують з моєї зухвалості.

Та в цьому і біда, що ми занадто шевченкоцентрична нація. Універсальний Куліш (знову ж привітаймо двотомник Євгена Нахліка!) і всеобійменний Костомаров, незламний Гулак та інші кирило-мефодіївці давно вже чекають на окремішній музей бодай в одній школі на Подолі – там учителював Пантелеймон Олелькович. Найголовніше – вони мають бути прописані густо і яскраво в концепції українського державотворення – тоді й Шевченко буде і яскравішим, і зрозумілішим, і не виглядатиме одинаком «среди долины ровных», а могутнім деревом в оточенні могутніх дерев. Але тоді його вивищення в колі сучасників і соратників буде органічним і само собою зрозумілим. Наше незнання і наше небажання долати апатію і лінивість міцно вкоренилося навіть у масштабах наших планів на майбутнє.

Мені довелося в різні часи і при різних okazіях виступати біля пам'ятників Шевченку в різних широтах. У Вашингтоні і Торонто, у Москві й Алма-Ати. У Казахстан мене послали відкривати пам'ятник, а от у Буенос-Айресі 1995 року ситуацію переінакшив Леонід Кучма на ходу біля пам'ятника роботи Лео Мола: «І чому це я маю тут виступати – хай виступає поет!...» Так мене самого підсаджували на п'єдестал, аби я відмовився тоді від супротивного політичного ходу – створення Конгресу української інтелігенції. Лео Мол (він же Леонід Молодожанін) ще 1939 року допомагав Манізеру створювати пам'ятники Шевченку в Харкові і Києві, щоб уже у наш час пробити його крізь неймовірний політичний асфальт у Санкт-Петербурзі. Та найтяжче, мабуть, було виростати Шевченку у Варшаві – це вже надзусилля Павличка, тодішнього посла, зробили неймовірне. Пам'ятаю, стояв тоді при відкритті за скульптором Анатолієм Кушем, тримався за нього, як за амбразуру дзота, і чув схвильоване дрижання його могутньої статури. Згодом російськомовний екскурсовод буде пояснювати туристам з СНД: «Сейчас проезжаем мимо памятника замечательному украинскому поэту Дмитру Шевченку». Як каже наш народ, – хоч стій, хоч падай, але пам'ятник стоїть...

Отож Шевченко був нашим і послом, і консулом, і повноважним представником, коли в нас ще не було держави, а коли тепер розродилося на цілі грона посольств і консульств, то ми

тепер маємо добиватися, аби були культурні інститути українського штибу в кожній країні на зразок німецького «Гете-центру».

Шевченкові роботи вистачить, аби лише нам вистачило вміння і мудрості, звинності і віртуозності впроваджувати українську культуру в світ.

Перед цікавою книжкою Володимира Мельниченка про перебування Шевченка в Москві колись прочитав дослідження діаспорного Юрія Бойка-Блохина «Шевченко і Москва» і зафіксував для себе його висновки:

«У своїй ворожості до московського імперіалізму в усіх його формах поет був непримиренно послідовний. Ця його постава властива всьому його життєвому шляху. Зустріч зі складною дійсністю кінця 50-х рр., в якій московська

імперіалістична духовність знаходила форми свого маскування, примусила Шевченка переборювати це маскування і гартувала поета в зрілого політичного діяча. Ні писання російською мовою, ні його російські знайомства нічим не порушують повноти й суцільності його націоналізму. Духовна спадщина нашого національного пророка і великого генія залишається для нас і тепер невичерпним джерелом наснаги в нашій боротьбі проти одвічного московського імперіалізму» (Юрій Бойко. Вибране. Том III. С. 61. Мюнхен, 1981).

Я, напевне, ніколи не виберусь з первопочатків освоєння Шевченкового шляху. Ось тепер зачепився я за Тарасового діда-гайдамаку і обчитую масу історичної та літературознавчої літератури аж до Коденської книги, яка так і не дочекалася в бібліотеці Інституту історії дослідників гайдамацької теми. Колись, може, В'ячеслав Медвідь візьметься за історію власного села такої моторошної слави («Бодай тебе лиха Кодня не минула!»)... Моя перша новела студентських літ була про чорні стрічки в косах лисянських дівчат як згадку про Коліївщину... Якось у Київському музеї Шевченка виставлялись документи – мене приголомшило сусідство присяги кожного миколаївського солдата (а таким був і рядовий Шевченко!) на вірність царському дому і малесенької захаявної книжечки з віршами. Ото драматургія!.. Або намір поета помістити в свій «Буквар» (а він не хотів користуватись послугами навіть своїх найближчих друзів і соратників, які інтерпретували його на свій лад і склад, на своє європейське розуміння!), намагання зафіксувати в простесенькому народному резюме своє згорьоване ставлення до людей і вічних стосунків між ними:

А де добрі люде,
Там і правда буде.
А де кривда буде,
Там добра не буде...

Завершити можна це коротеньке слово таким любим мені листом Пантелеймона Куліша до Шевченка:

Здоров, здоров, брате Тарасе!

Ось і ми, слава Богу, на Вкраїні. У гостях добре, а дома ще лучше. Що ж ти думаєш із своїми думами і поемами чинити? Чи не можна б їх огласити мирові? Присядь же, братику, **да помізкуй над ними своєю здоровенною головою**, щоб було так охайно та оглядно все, як у того Пушкіна, щоб чистим зерном одсипать духовної пашні землякам, а не з половиною. У нас-бо родить Господь хліб на всяку душу вдосить, то й не привикли наші уста до висівок. Пошануй, брате, громаду і себе самого перед громадою. Лучче дещо придерж у себе пушкінським звичаєм, аніж брать нижчим ладом од себе самого. Раджу тобі, ревнуючи по твоїй славі і по красоті нашого голосного слова, **а проте надіюсь і на твою широченну спереду голову**. Напиши до мене, як ся маєш,

як живеш. А я живу так собі, не дуже празникуючи. Ото б мені було велике свято, якби з нас лиху цензуру знято.

Твій душею П. Куліш.

1858, червця 7,

х. Мотронівка

Отож разом з Паньком Кулішем у нас і досі найбільша надія – на його «широченну спереду голову»!..

3.03.2008

х. Конча-Озерна

Слово про Лесю

Кажуть, це було в Лівійській пустелі. Автобус з радянськими туристами мчав новою автострадою, що розсікала пустелю на двоє величезних попелясто-жовтих крил. Над безкраїм морем сипучих пісків підносилися вже звичні піраміди, які, здавалося, своєю вічністю перевищують це піщане мовчання. Сфінкси, як це водиться, були гордими і таємничими.

Шофера попросив зупинитися високий ставний мужчина. Водій здивовано зупинив автобус. Шелестіли піски. Здивовано дивились туристи на цього інтелігентного дивака, якому раптом заманулося зупинити автобус серед пустелі. Мужчина рішуче простував піщаними хвилями і зупинився біля піраміди. Все це він зробив настільки просто і звично, немовби все життя до цього існування в образі туриста він провів в одному з бедуїнських племен і кожного ранку творив намаз, перериваючи завивання хамсину. Занадто зосереджений, заглиблений в себе, мужчина раптом заспівав. Це була українська пісня – відомий романс на слова Лесі Українки.

Туристи висипали з автобуса і слухали. Кажуть, рідко кому в житті доводилось слухати спів такої дивної експресії, такої розкованості й душевної ясності – душа співака була наодинці не з Лівійською пустелею, а з душею Лесі Українки. Треба було бути таким трохи владним мужчиною, щоб зупинити автобус у пустелі, треба було бути справжнім, непідробним актором, щоб відважитися на таку імпровізацію – не злякатися штучності й театральності. Треба було мати такого тембру голос, щоб викликати з пустелі душу поетеси і переконати вже не здивованих, але зачарованих випадкових супутників своїх в абсолютній необхідності такого виклику. Треба було так любити її – Лесю Українку. Цим актором був покійний народний артист СРСР Борис Гмиря...

...У любові до Лесі Українки дуже багато інтимного, чогось найбільш потаємного. Таку інтимність викликають художники унікальні, які торкаються своїм мистецтвом найпотаємніших і найчистіших струн у душі. Кожен за мірою свого розвитку, за мірою свого сприйняття виношує дорогоцінний образ.

Діти п'яти-шести років, затамувавши подих, слухають «Лісову пісню», але і тридцятилітніх загадковий світ цього Лесиного шедевра манить незвіданими глибинами.

Дівчата-абітурієнтки читають її поезії на вступних екзаменах, і в тривозі їх голосів відчувається не тільки правічне хвилювання вступників – в їх саморобних дівочих альбомах, розмальованих мальвами і хрещатим барвінком, найзаповітніші сторінки належать Лесі. І це тоді, коли вона по войовничій, часом навіть аскетичній суті своїх творів абсолютно антиальбомна поетеса. І все ж таки вона – співець дивної ніжності й чистоти, а хто ще так правдиво і беззаперечно відчуває це, як не безоглядна юність.

Леся належить всім, хоча знають її переважно уривково і неповно. Шкільні програми лише готують читача до справжнього осягнення її – одного з найоригінальніших світових поетів. Це осягнення вимагає певної інтелектуальної підготовки – як у жодного з її попередників в українській літературі, її творчість зіткана з різних ремінісценцій і мотивів світової культури. Місто її духу стоїть на перехресті різних епох, і якщо «Камінним господарем» вона вступає в творче змагання-суперечку з пушкінським «Камінним гостем» і всіма творцями Дон Жуана до Тірсо де Моліни включно, то своєю вогненною «Одержимою» вона викликає вогонь на себе всіх творців Марії Магдалини. Її рання «Блакитна троянда» вся просякнута віддаленим дантівським ароматом. Драматичний етюд, в якому викритий Іуда, викликаний до життя апологетичним оповіданням Леоніда Андрєєва «Іуда Іскаріот». В одному з листів до Івана Франка поетеса сповідалась, що думала саме про нього, коли створювала свою драму «В пущі», – про скульптора серед пуритан у диких пралісах перших американських колоній. Але ось лінія Годвінсона, пуританського проповідника, гнобителя свободи думки і почуття, веде до сучасних гнобителів – це вони відповідають за Хіросіму і Сонгмі.

Борис Гмиря носив у душі образ поетеси завжди, але завивання гарячого вітру пустелі – хамсину – викликало його настільки відчутно і мимовільно, що він не міг не заспівати «Стояла я і слухала весну». З цим гарячим вітром пов'язаний і останній задум Лесі, старанно зафіксований для майбутніх поколінь матір'ю поетеси Оленою Пчілкою. Він, звичайно, пов'язаний з попередніми драмами письменниці, як ще один дорогоцінний камінчик у великій мозаїці всього Лесиною світу. Але ця дорогоцінність була останньою в цій мозаїці:

«На передмістію Александра живе сім'я грецька (еллінська), в той же час, коли нова віра взяла вже силу і в свою чергу стала тіснить і гнати тих людей, що держалися давнішої віри й кохалися в давній науці.

Теокріт, дуже вчений еллін, не християнин, кохається в давньому писанню, має цілу бібліотеку – збір папірусів, його діти, син 17-ти і дочка 15-ти, теж привчені до давньої науки, вірні давній релігії.

Ясний день, по полудню. Син і дочка Теокріта сидять у своєму середньому дворикові; син чита й оповіда сестрі. Приходить старий чоловік, сусіда, дуже збентежений, і каже дітям, що їх батька схопили в храмі (на сходах до храму); його ув'язнено за те, що він «ширив ересь», проповідував думки грецьких філософів, одвертав од догматів віри християнської. Він казав – «нема рабів божих», єсть і повинні бути люди, вільні «тілом і духом».

«Начувайтесь лиха», – сказав старий.

«Прийдуть і в господу до вас: заберуть всі папіруси, понищать, поपालять, яко писання «єрицьке», «поганське».

Дівча плаче, потім радиться з братом – що робити. Зважають, що треба поховати хоч найдорожчі писані речі... Ждуть вечора з турботою, чи встигнуть поховати (коротка сценка). Уночі засвічують світло у сховах, у покої вибирають писання. Ідуть, ховають у пустині, просто в пісок. Ніч кінчається, сонце ледве встає. Обоє встають на коліна, припадають до землі, молять Геліоса берегти їх скарби. Може, настануть кращі часи. Може, коли хтось знайде ці скарби, – і дознається великої мудрості: «Геліосе! Рятуй наші скарби! Тобі і золотій пустині доручаємо їх!»

Скільки в цій простій, нехитрій історії стоїчного оптимізму, дихання притчі ошляхетнює наші душі, зерно задуму не встигло стати колосом, не відродилося в ньому, але існує в палахкотливій нездійсненості маленького шедевра!

...Леся Українка... Це ніжне і дзвінке ім'я належить до найвеличніших імен нашого народу. Цей псевдонім Лариси Петрівни Косач твердо і назавжди зафіксований в пам'яті кожного українця, і не тільки українця. Нехай для декого дзвін цього імені пов'язаний лише з назвою одного з найкрасивіших київських бульварів, або з найменуванням школи, де навчається його син або дочка, або столичного театру, але все ж таки гордий дзвін цього імені в серцях мільйонів людей породжує не тільки спогад про «Лісову пісню» або «Досвітні вогні», але і палку любов до великої поетеси і гордість за свій народ, що породив її в чорне царське лихоліття.

В історії українського народу немає іншого імені, окрім, звичайно, Тараса Шевченка, яке б з такою безсумнівною силою прометеївської гідності, з такою майже нелюдською болісною чистотою сконцентрувало в собі всенародну думу про гордливу зневагу до всіляких кайданів і бойовий заклик до честі й непримиренності:

Я дивлюся на малюнках
Не на гордих переможців,
Що, сперечника зваливши,
Промовляють люто: «Здайся!»

Погляд мій спустився нижче,

На того, хто, розпростертий,
До землі прибитий списом,
Говорив: «Убий, не здамся!»

Кажуть, її бачили згорблену і самотню, сірим туманом закутану, в останній її приїзд до Києва в 1913 році. Вона налягала всім своїм тілом худеньким на одну ногу, перевалювалась, ледве трималась за рятівну палицю. Тільки дивовижно великі Очі світили на все лице, бездонні Горе-очі, світилися на всю Стрілецьку, йшло цих Двоє Очей, несли вони вимучене тортурми хвороб страждене тіло.

Муки виснажували її з дитинства. З дитинства навчилася вона «крізь сльози сміятись». Вже у десять років з'явилися перші ознаки туберкульозу лівої ноги, а незабаром і лівої руки. Потім хвороба перекинулася на легені й нирки. В одному з листів 1912 року Леся називає своє життя постійною війною з сухотами. За цю «тридцятилітню» війну вона перенесла декілька складних і болючих операцій, прикута до постелі, довго перебувала в гіпсі, ходила то за допомогою костурів, то за допомогою складного і важкого апарата на нозі. Лікувалася в Криму і в Одесі, в Бессарабії і в Болгарії, в Німеччині і в Італії, в Єгипті і в Грузії. Постійна невблаганна війна тіла і духу. З Кассандриною прозорливістю вона бачила свою подальшу долю:

«...мені здається, що я маю перед собою якусь велику битву, з якої вийду переможцем або зовсім не вийду. Коли у мене справді є талан, то він не загине, – то не талан, що помирає від туберкульозу чи істерії! Нехай і заважають мені сі лиха, але зате, хто знає, чи не кують вони мені такої зброї, якої нема в інших, здорових людей...»

...На диво обдарована дитина вивчає не тільки європейські мови, грецьку і латину, не тільки наповнює душу казковими враженнями чарівного волинського лісу – не по літах розвинена, вона разом зі своїми ровесниками на руїнах старовинного луцького замку влаштовує «таємничі зібрання» – їй вже тоді світить гордий образ руанської мучениці Жанни д'Арк.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.